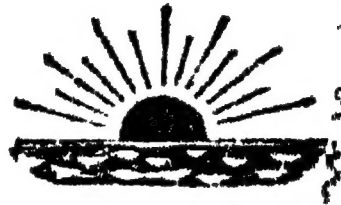


નવીન મેટ્રીક્યુલેશન ઇતિહાસ

[ પ્રશ્નોત્તરરૂપે ]

# બ્રિટીશ યુગ



લેખક:

અનુભવી શિક્ષક

પ્રકાશક:

શ્રી ગજાનન પુસ્તકાલય,  
બુકસેલર અને પબ્લીશર્સ  
ટાવર રોડ, સુરત.

કીંમત ચાર આના

गुजरान विद्यापीठ प्रभावक

गुजरानो रुद्राक्ष गुणगान

अनुक्रमिक

२१०३

विगत

५.४.७

संयोजक गणेश मेदिनीश्वर अतिशय

तमाम ३० : ५५ : ३३

અંગ્રેજી છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણ માટે

# નવીન મેટ્રીક્યુલેશન ઇતિહાસ

બ્રિટિશ યુગ

[ પ્રશ્નોત્તરરૂપે ]

[ મુખ્ય યુનિવર્સિટીના અંગ્રેજી છઠ્ઠા તથા સાતમા ધોરણ  
માટેના નવા સુધારેલા અભ્યાસક્રમ મુજબ ]

લેખક :

અનુભવી શિક્ષક

પ્રકાશક :

શ્રી ગજાનન પુસ્તકાલય

બુકસેલર અને પબ્લીશર

ટાવરે ૩, સુરત

ઈ. સ. ૧૯૩૬ ]

[ કીંમત ચાર આના

## બીજા નવીન પુસ્તકો

રુઢુઅર્થ અને હિન્દોવર યુગ } પ્રશ્નોત્તરરૂપે ૦-૮-૦  
બ્રીટીશ રાજ્ય બંધારણ સાથે

મુસલમાન યુગ " ૦-૪-૦

પ્રાચીન યુગ " ૦-૪-૦

મરાઠા યુગ " ૦-૪-૦

ઇંગ્લેન્ડ તથા હિંદુસ્તાનનું  
રાજ્યબંધારણ " ૦-૪-૦

પ્રકાશક :

શ્રીરામલાલ હોમલાલ દત્ત

માલિક :

શ્રી ગંગાનન પુસ્તકપ્રાવૃત્ત

ટાવરરોડ, સુરત.

મુદ્રક :

શા. વિઠ્ઠલદાસ કીશનાભ

'સુંદર' પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,

કણુપીઠ-બજાર

સુરત.

# બ્રિટિશ યુગ

## યૂરોપિયન પ્રજાઓ

[ પોર્ટુગીઝ લોકો : ઈ. સ. ૧૪૯૪. વાસ્કો-ડી-ગામાએ હિંદ આવવાનો દરિયાઈ માર્ગ શોધી કાઢ્યો અને કેલીકટ બંદરે વેપાર શરૂ કરવાની પરવાનગી મેળવી.

ઈ. સ. ૧૫૦૮. પોર્ટુગીઝ વાઈસરોય આલ્ફુર્કે હિંદુસ્તાન આવ્યો અને ગોવા તેમજ બીજી કેટલીક જગ્યાઓ છતી લીધી. પોર્ટુગીઝના વેપારથી આરબોનો વેપાર નાશ થયો અને હિંદી મહાસાગરમાં પોર્ટુગીઝ લોકો સત્તાવાન બન્યા. આલ્ફુર્કે ધણો હાથિયાર હતો, તેણે નિશાળો ન્યાપી, સતીનો રિવાજ અટકાવ્યો અને હિંદી સેનિકનું લશ્કર પોતાના વેપાર અને સત્તાની સલામતી માટે રાખ્યું.

પોર્ટુગીઝ લોકોના હાથમાં ઈ. સ. ૧૫૦૦થી ૧૬૦૦ સુધી હિંદનો વેપાર હતો. તેઓ હિંદવાસીઓ પ્રત્યે ક્રૂર અને અન્યાયી થયા તેથી તેમની સત્તા પડી બાંગી.

ડચ લોકો : ઈ. સ. ૧૬૦૨માં ડચ લોકોએ “ડચ ઈસ્ટ કમ્પનિ” કંપનિ સ્થાપી. ઈ. સ. ૧૬૧૯માં જાવામાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું અને પોર્ટુગીઝ લોકોનો વેપાર તોડી પાડી તેમને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢ્યા. હિંદુસ્તાન સાથેનો વેપાર તેમણે ઈ. સ. ૧૬૦૦થી ૧૭૦૦ સુધી સાચવી રાખ્યો. તેઓના હાથમાં ચીનસર, બુલીકટ અને મદ્રાસ હતાં. અઢારમા સદીની શરૂઆતમાં તેઓનો વેપાર પડી બાંગ્યો.

અંગ્રેજ લોકો : પોર્ટુગીઝ અને ડચ પ્રગતને પગલે ચાલી અંગ્રેજ લોકોએ પણ હિંદ સાથે વેપાર શરૂ કર્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૦માં તેઓએ “ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિ” સ્થાપી. ઈ. સ. ૧૬૧૨માં સુરતમાં કોઠી સ્થાપી અને

ક્રીસ્ટો બાંધ્યો. ઈ. સ. ૧૬૩૯માં ચંદ્રનગરીના રાગ્ત પાસે અંગ્રેજોએ મદ્રાસ ખરીદી અને ત્યાં સેન્ટ ફ્રાંસિસ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૧માં પોર્ટુગીઝ રાગ્ત તરફથી પોતાની બેટીના લગ્ન પ્રસંગે મુંબઈ અંગ્રેજોને ભેટમાં મળ્યું. ઈ. સ. ૧૬૯૦માં ઔરંગઝેબની પરવાનગીથી તેઓએ કસબામાં ફાર્મિલિયમ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો.

**ફ્રેન્ચ લોકો :** ઈ. સ. ૧૬૦૪માં તેઓએ વેપાર શરૂ કર્યો અને ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપી. ઈ. સ. ૧૬૭૪માં પોન્ડિચરી ખરીદી કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૮૮માં ઔરંગઝેબ પાસેથી ચંદ્રનગર મેળવ્યું. ફ્રેન્ચ લોકોનો ગવર્નર દુપ્લે બહુ બાહદુર હતો અને તેની ઉમેદ હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાની હતી પણ અંગ્રેજો સામે ફ્રેન્ચ લોકો ટકા શક્યા નહિ. ]

**Q. 1. Why did the European Nations anchor their ships on the land of India ?**

સ. ૧. યુરોપિયન પ્રજાઓ હિંદુસ્તાન શા માટે આવી ? તેના કારણ લખો.

દુનીયાના ઇતિહાસમાં પંદરમી સદીમાં હિંદુસ્તાન કળાકૌશલ્યમાં એકો ગણાતું. યુરોપના દેશો ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, પોર્ટુગલ, વગેરે હિંદના કાપડથી મુગ્ધ થતાં. કળાકૌશલ્ય તેમજ હિંદની આબાદીથી તે દેશોના મન હિંદ આવવા લાગ્યાં હતાં. હિંદનો વેપાર બીજા દેશો સાથે ધમધાકાર ચાલતો. આ અરસામાં તુર્કો એ ૧૫૫૩ માં કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ લાથ કર્યું. હિંદનો વેપાર મુસલમાનોના હાથમાં ગયો. તે સમયે યુરોપના દેશોને હિંદમાંથી આવતા માલ ઉપર જ અવરોધો રહેવું પડતું હતું. જ્યારે તે દેશોને હિંદનો માલ મળતો ત્યારે થયો ત્યારે તેઓને હિંદ આવવાનો માર્ગ શોધવાની ફરજ પડી. ૧૪૯૮ માં પોર્ટુગલની પ્રજાએ હિંદને કિનારે પહોંચ વહેલો પગ મૂક્યો. પોર્ટુગીઝ નૌકા નાયક વસ્કો-ડી-ગામા ૧૪૯૮ માં કાલિકટ આવ્યો અને હિંદ શોધવાનું માન ખાતી ગયો. ત્યાર પછી ડચ અથવા વલંદા પ્રજા હિંદમાં દાખલ થઈ. ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં અંગ્રેજ પ્રજા હિંદમાં આવી અને છેલ્લો ફ્રેન્ચ પ્રજા ૧૬૦૪ માં હિંદ આવવામાં બાગ્ય શાળી બની.



આ ચારે પ્રજાનો હિંદ આવવાનો વિચાર પાડેલાં ફક્ત વેપાર કરવાનો જ હતો; તેથી પંદરમી સદીમાં હિંદમાં આ યુરોપિયન વેપારી પ્રજાઓએ પગલાં માંડ્યાં અને ધીમે ધીમે હિંદનો વેપાર દરેક પ્રજા હાથ કરવા માટે હરિદ્વારમાં ઉતરી.

**Q. 2. Give an account of the Portuguese and the Dutch.**

સ. ૨. પોર્ટુગીઝ અને ડચ પ્રજાનો હિંદમાં હેવાલ આપો.

ઈ. સ. ૧૪૯૮માં પહેલ વાંહેલો વેપાર અર્થે પોર્ટુગીઝ નાવિક વોસ્કો-ડા-ગામા હિંદના કાલિકટ બંદરે ઝીતર્યો. પોર્ટુગીઝોએ ધીમે ધીમે વેપારના હક્કો મેળવ્યા અને વેપાર શરૂ કર્યો. પાછળથી વેપારમાંથી તેમનામાં રાજ્ય સત્તા મેળવવાની ભાવના પેદા થઈ. હિંદના રાજ્યોમાં અંધાધુંધી જોઈને પોર્ટુગીઝો હિંદુસ્તાનમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવા લાલચાયા. ધીરે ધીરે તેઓએ અમુક સંસ્થાનાં હાથ કર્યાં. મલાક્કા એરમાઝ, દીવ, દમણ, અને ગોઆ વગેરે સ્થળે આદમિડા આલ્ફુકર્ક વગેરે પોર્ટુગીઝ ગવર્નરોએ રાજ્ય સત્તા સ્થાપી. પોર્ટુગીઝોનું મૈન્ય ઉચ્ચ દરજ્જાનું કસાયતું હતું. તેમજ હિંદના રાજ્યોમાં અંદર અંદર કુસંપ હતો આથી એ લોકો રાજ્ય સત્તા જમાવી શક્યા પણ તેઓની ચડતી સાથેજ પડતી પણ થઈ. સ્પેને પોર્ટુગલ જીત્યું. પોર્ટુગલોની આંતરિક વ્યવસ્થા ખરાબ હતી. વેપારનાં નાણાં રાજ્ય સત્તામાં વપરાતાં. તેઓએ હિંદમાં પોતાનો ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્થાપવા માટે અયોગ્ય પગલાં લીધાં તેથી હિંદી પ્રજા ના ખુશ થઈ. હિંદમાં પોર્ટુગીઝ સત્તાને કાયમ રાખવા માટે તેઓ પાસે હિંદમાં લાયક અમલદારો પણ ન હતાં. તેમજ પોર્ટુગીઝ પ્રજા સાથે ગાઢ સંબંધ બાંધવા આંતર જાતિય લગતી પ્રથા પણ તેમની પડતીમાં કારણ ભૂત હતી. તેમજ બ્રિટિશ અને ડચ પ્રજાની વધતી જતી દરિયાઈ સત્તાથી પોર્ટુગીઝની સત્તાને ફટકો પડ્યો. આલ્ફુકર્ક જેવા મહાન નરની પણ ખોટ હિંદમાં પોર્ટુગીઝોને જણાઈ. આખરે ૧૦૦ વર્ષની સત્તા પછી પોર્ટુગીઝોની સત્તાનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. હાલમાં હિંદમાં પોર્ટુગીઝ લોકોના સંસ્થાનોમાંના ફક્ત દીવ, દમણ અને ગોઆ છે.

ડચ અથવા વલંદાઓ પોર્ટુગીઝને પગલે ચાલી હિંદ આવ્યા. દરીઆઈ સત્તામાં આગળ વધ્યાથી પોર્ટુગીઝને હરાવી તેઓએ હિંદમાં પગ પેસારો કર્યો અને વેપાર કરવો શરૂ કર્યો. ૧૬૦૨ માં હૌટમાન નામનો ડચ સરદાર હિંદ આવ્યો અને "ધી ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપી. ધીરે ધીરે સીલોન, અંબોયના, ડાનાનોર વગેરે ડચ લોકોએ પોર્ટુગીઝ પાસેથી પડાવ્યા. આ ઉપરાંત ખીજા પણ સંસ્થાનો પોતાના કર્યા પણ અંગ્રેજોનો હિંદુ થવાથી ડચોની સત્તા આથમતી ગઈ. અને એક પછી એક બધાં સંસ્થાનો અંગ્રેજોએ ડચો પાસેથી પડાવી લીધાં. યુરોપમાં પણ ડચ સત્તાનો અંગ્રેજોએ નાશ કર્યો અને વર્સેલ્સની સંધિથી હિંદના સર્વ સંસ્થાનો અંગ્રેજોને આપવા પડ્યા. હાલમાં ડચોનું એક પણ સંસ્થાન હિંદમાં નથી.

Q. 3. Write short notes on:—( 1 ) Vascode Gama, (2) Albuquerque.

સ. ૩. નીચેના વિષે ટૂંક નોંધ લખો:—(૧) વાસ્કો ડી ગામા. (૨) આલ્બુકર્ક.

(૧) વાસ્કો-ડી-ગામા:—કાલબસ હિંદ શોધવા ઇ. સ. ૧૪૯૨માં નીકળ્યા પણ તેણે હિંદને બદલે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો. આથી પોર્ટુગલના રાજાએ વાસ્કો-ડી-ગામાને હિંદ શોધવા મોકલ્યો. આ નાવિક આટલાંટિકનો બેડો ભામિયો હતો, તેણે પોતાની મુસાફરી શરૂ કરી અને દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી. તે ૧૪૯૮માં કાલિકટને કિનારે ઉતર્યો. કાલિકટના રાજા ઝામોરિને તેને આવકાર આપ્યો, પણ આરબોની ઈર્ષિને લીધે ઝામોરિને વાસ્કો-ડી-ગામાને કાઢી મૂક્યો. વાસ્કો-ડી-ગામા પોર્ટુગલ ગયો. ત્યારપછી એ વાર તે હિંદ આવ્યો. ત્રીજીવાર તે ૧૫૨૪માં હિંદમાં આવ્યો અને ત્રણ વર્ષ પછી કોચીનમાં મૃત્યુ પામ્યો. યુરોપી પ્રજાને હિંદનો માર્ગ શોધી આપનાર બહાદુર નાવિક વાસ્કો-ડી-ગામા ઇતિહાસમાં હિંદનો શોધનાર તરીકે પ્રખ્યાત છે.

(૨) આલ્બુકર્ક:—તેનામાં નાનપણથીજ યુદ્ધ તેમજ સાહસથી નામના મેળવવાની ધગશ હતી. તે આલ્મેડા પછી ઇ. સ. ૧૫૦૯માં હિંદના



ગવર્નર તરીકે આવ્યો. તેણે જોયું કે ફક્ત ટ્રાડિંગો સ્થાપવાથી કંઈ પોર્ટુગીઝોની સત્તા વધવાની નથી. માટે જો સત્તાધીશ થવું હોય તો થોડાંક સંસ્થાનો પણ પોતાના કરવાં જોઈએ. આથી ગોઆ, મલાક્કા, એડન વગેરે હાથ કર્યા; આમાં તેની દીર્ઘદ્રષ્ટિ જણાઈ આવે છે. તે એક જખરો સુત્રસદી હતો. તેનીજ નીતિથી પોર્ટુગીઝોની સત્તાનો જરા પણ ઉદય થવા પામ્યો. તે તેના ન્યાયપણા અને ઉદારતાને માટે જાણીતો છે. આલ્મુકર્કે પોતાના દેશની અમૂલ્ય સેવા બજાવી, પણ આખરે પોર્ટુગલના રાજ્યએ તેને ઈ. સ. ૧૫૧૫માં તેના અધિકાર પરથી બરતરફ કર્યો. આથી તેના હૃદયને ત્રા લાગ્યો અને તેને લીધે મૃત્યુ પામ્યો. આ પોર્ટુગીઝ મહાન નરે હિંદમાં પોર્ટુગીઝ સત્તાનો પાયો નાંખ્યો અને પોર્ટુગીઝ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના પછી કોઈપણ તે સત્તાને વધુ મજબુત કરી શક્યું નહિ અને આલ્મુકર્ક સાથેજ હિંદમાંથી પોર્ટુગીઝોની સત્તાનો અંત આવ્યો એમ કહીએ તો ખોટું તો નહીં કહેવાય.

## અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે હરિફાઈ

[અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે વેપારની હરિફાઈ વધવા માંડી અને ઈ. સ. ૧૭૪૪માં યુરોપમાં બંને પ્રજા વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેથી હિંદુસ્તાનમાં પણ તેમની વચ્ચે યુદ્ધ થયું.

**પહેલો કર્નાટક વિગ્રહ :** દુબ્લેએ ઈ. સ. ૧૭૪૬માં મદ્રાસ લીધું. કર્નાટકના નવાબ અન્વરહીનખાને તે શહેર પાછું સોંપવાની માંગણી કરી. દુબ્લેએ તેમ કરવા ના પાડી એટલે ફ્રેન્ચ અને કર્નાટકના નવાબ વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં નવાબ હારી ગયો. ત્યારપછી ફ્રેન્ચોએ સેન્ટ ડેવીડના કિલ્લા પર હુમલો કર્યો અને પોન્ડીચરીને ઘેરા લાલ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૪૮માં યુરોપમાં એલાસાપેલની સંધિ થઈ અને યુદ્ધ

બંધ પડ્યું. બન્ને પ્રજાઓ વચ્ચે હિંદમાં પણ યુધ્ધ બંધ થયું અને મદ્રાસ અંગ્રેજ લોકોને પાછું મળ્યું.

**બીજો કર્નાટક વિગ્રહ :** ઈ. સ. ૧૭૪૮માં નીઝામ હિલમુલ્ક મરણ પામ્યો અને તેની ગાદી માટે તેના બન્ને છોકરા-મુઝફ્ફરજંગ અને નાસીરજંગ વચ્ચે તકરાર ઉભી થઈ. તે ઉપરાંત અન્વરુદ્દીન અને ચંદાસાહેબ વચ્ચે પણ ગાદી માટે તકરાર ઉભી થઈ.

તકરારી પક્ષોએ ફેન્ય અને અંગ્રેજોની મદદ મેળવી. શરૂઆતમાં ફેન્યાએ મુઝફ્ફરજંગ અને ચંદા સાહેબનો પક્ષ લીધો. અંગ્રેજોએ નાસીરજંગ અને મહમદઅલીનો પક્ષ લીધો. વિગ્રહને પરિણામે નાસીરજંગ મરણ પામ્યો, મુઝફ્ફરજંગ નિઝામ થયો અને ચંદા સાહેબ કર્નાટકનો નવાબ થયો. મુઝફ્ફરજંગનું ચારપછી ખૂન થયું અને તેની જગ્યાએ સલામતજંગ ગાદીએ આવ્યો. આ વખતે હિંદમાં ફેન્ય લોકોની સત્તા વધારેમાં વધારે હતી. બુર્ખીએ મહમદઅલીને હરાવ્યો. તે દ્રીચીનાપોલીમાં નારી ગયો.

ઈ. સ. ૧૭૫૧માં કલાઈવે આર્કટને ઘેરો ઘાલ્યો અને તે જીત્યું. તે વખતે ચંદા સાહેબે દ્રીચીનાપોલીને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. આર્કટ જીત્યા પછી અંગ્રેજ લશ્કર દ્રીચીનાપોલી તરફ ગયું. ચંદાસાહેબ મરણ પામ્યો અને તેનું લશ્કર તાબે થયું.

આ વિગ્રહને પરિણામે ફેન્ય સત્તા તૂટી અને કર્નાટકના નવાબ તરીકે મહમદઅલી ગાદી પર બેઠો.

**ત્રીજો કર્નાટક વિગ્રહ :** યુરોપમાં પાછું યુધ્ધ શરૂ થયું એટલે અંગ્રેજ અને ફેન્ય વચ્ચે હિંદુસ્તાનમાં પણ યુધ્ધ શરૂ થયું.

ફેન્ય લશ્કરે ફોર્ટ સેન્ટ ડેવીડ અને મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો પણ ઈંગ્લેન્ડથી નવું લશ્કર આવી પહોંચતા સર આયરફ્ટની સરદારી હેઠળ એક લશ્કર ગયું અને તેણે ઈ. સ. ૧૭૬૧માં પોન્ડીચરી લીધું.

આ લડાઈના પરિણામે ફેન્યોનો વેપાર તદ્દન પડી ભાંગ્યો અને તેમની વેપારની પેટી પડી ભાંગી.]

**Q. 4. When did the French come to India ? What were their motives of coming ? Who came in their way in establishing power in India ?**

સ. ૪. ફ્રેન્ચો હિંદુસ્તાનમાં ક્યારે આવ્યા ? તેઓનો હિંદ આવવાનો શો હેતુ હતો ? તેઓની રાજ્ય સ્થાપવાની ઉમેદ શા માટે પાર પડી નહિ ?

હિંદ દેશની આબાદીથી અને પોર્ટુગીઝો, વલંદા તેમજ અંગ્રેજોને વેપાર કરીને હિંદમાંથી પુષ્કળ ધન લઈ જતાં જોઈને, ફ્રેન્ચોનું પણ હિંદ આવવા માટે મન લલચાયું. આમ વેપાર અર્થે ફ્રેન્ચોએ અંગ્રેજો પછી એપ્રિલે ઈ.સ. ૧૬૦૪માં હિંદ આવવા કાફલો ઉપાડ્યો. ફ્રેન્ચોએ પોંડીચેરી, કારીકલ, ચાનામ, ચંદ્રનગર વગેરે સ્થળે પોતાના થાણાં જમાવ્યાં. સુરત, ભરૂચ વગેરે જગ્યાએ પણ તેઓ વેપાર કરવા લાગ્યા.

પહેલાં ફ્રેન્ચોનો હિંદ આવવાનો આશય ફક્ત વેપાર પુરતોજ હતો. પણ પાછળથી હિંદની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં તેમનામાં રાજ્યસત્તાની ભાવનાએ પણ ધર ઘાલ્યું.

આપણે જોયું કે ફ્રેન્ચો પહેલાં, હિંદમાં અંગ્રેજો વેપાર માટે આવેલા. આ બંને પ્રજા વચ્ચે અસલથીજ વેરઝેર તો હતુંજ. યુરોપમાં તો હતુંજ અને હિંદમાં પણ બંને પ્રજા-ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો-એકબીજાને ઈર્ષીની દૃષ્ટિએજ નિહાળતાં.

હિંદમાં આ બંને પ્રજાનો વેપાર ધમધોદાર ચાલતો હોવાથી તે વેપારના રક્ષણ માટે તેઓને પોતપોતાનું સૈન્ય તો હતુંજ. એક પછી એક દરેક પ્રજાની કંપનીની સંખ્યામાં પણ દિવસે દિવસે વધારો થતો ગયો. અને તેથી દરેકને એક મોટી સંયુક્ત કંપની બનાવવાની ફરજ પડી. આ હરિફ પ્રજાઓનાં વધતા જતાં વેપારથી દરેકનામાં ઈર્ષી જન્મી. અંગ્રેજોમાં પ્રથમ ફ્રેન્ચના વધતા જતા હિંદના રાજદરબારોમાં માનમરતબાથી ઈર્ષી પેદા થઈ અને તેઓને પણ રાજ્યસત્તા સ્થાપવા માટે વિચાર આવ્યો. અત્યાર પહેલાં ફક્ત અંગ્રેજોનું ધ્યાન વેપારમાંજ હતું. ઈર્ષીને લઈને ફ્રેન્ચો અને અંગ્રેજો

જેમાં લડાઈની વૃત્તિ પેદા થઈ અને આ વૃત્તિએ હિંદમાં પણ બંને પ્રજાને લડાવી. આજ કારણેથી ૩ કર્ણાટક વિગ્રહ પણ થયાં અને આખરે ફ્રેન્ચોની હિંદમાં રાજ્યસત્તા સ્થાપવાની અને અને અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી મૂકવાની આશા ઈ. સ. ૧૭૬૩માં પારિસની સંધિથી ધૂળ ભેગી થઈ ગઈ. હાલમાં ફ્રેન્ચોના હાથ નીચે પાંચ સંસ્થાનો પોંડીચેરી, ચંદ્રનગર, યાનામ, માડી, અને કારિકલ સિવાય એકે મથક હિંદમાં નથી. આવી રીતે અંગ્રેજો ફ્રેન્ચોની રાજ્ય સ્થાપવાની મહત્વકાંક્ષાની વચ્ચે આવ્યા અને ફ્રેન્ચોના સુંદર સ્વપ્ના ઝીડી ગયાં.

Q. 5. What were the causes and the effects of the three Karnatic Wars ?

સ. ૫. પહેલા, બીજા અને ત્રીજા કર્ણાટક વિગ્રહના કારણે અને તેનાં પરિણામ વિષે લખો.

કર્ણાટકનો પહેલો વિગ્રહ :—આપણે જોયું કે હિંદમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે વેપારમાં કાતીલ હરિફાઈ થતી. વેપારથી ફ્રેન્ચોની ઈચ્છા હિંદના રાજ્યતંત્રમાં માથું મારવાની થઈ. આમ ધીરે ધીરે ફ્રેન્ચોમાં રાજ્ય લોભના બી વવાયાં. આ સાથે અંગ્રેજોને પણ ફ્રેન્ચોને જોઈ હિંદની રાજ્ય સત્તા મેળવવા મન લલચ્યાયું. પહેલેથી યુરોપમાં તો બંને પ્રજા વચ્ચે અણુબનાવ હતો પણ હિંદમાં પણ વેપાર અને રાજ્યસત્તા માટે તેઓ એક બીજા તરફ દુશ્મનની નજરે જોતાં. ઈ. સ. ૧૭૪૪માં યુરોપમાં ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસ માટે લડાઈ થઈ. આ લડાઈમાં ફ્રાન્સ ઈંગ્લાંડની સામા હતું. આથી હિંદમાં પણ આ તકનો લાભ લઈ ફ્રેન્ચોએ કર્ણાટક આગળ અંગ્રેજો સાથે યુધ્ધ કર્યું. અને ૧૭૪૬માં ફ્રેન્ચોએ અંગ્રેજો પાસેથી મદ્રાસ જીતી લીધું. ૪૪ લાખ રૂપિયાના બદલામાં અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચોને મદ્રાસ પાછું આપી દેવા વિનવ્યા. પણ મહાન દુષ્ણે એકબી ના પાડી. ખરું જોતાં મદ્રાસ તો કર્ણાટકના નવાબના તાબામાં હતું. તે બંને પ્રજાને વેપારનો જ ફક્ત હક્ક નવાબે આપેલો. આથી નવાબે દુષ્ણે પાસે મદ્રાસ માંગ્યું.



દુષ્કેએ ન આપ્યું. ફ્રેન્ચ અને નવાબ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. નવાબ હાર્યો. પણ એ અરસામાં (૧૭૪૮)માં યુરોપમાં એલાસાપેલની સંધિ થઈ. હિંદમાં પણ ફ્રેન્ચોને આ સંધિની રૂએ અંગ્રેજોનો છતાયક્ષો મુલક-મદ્રાસ પાછો આપવો પડ્યો. આ હિંદના વિગ્રહથી એમ માલમ પડ્યું કે હિંદના સૈન્ય કરતાં ફ્રેન્ચોનું સૈન્ય ઘણ વધુ છે. ફ્રેન્ચોની છાપ સારી પડી.

**બીજા કર્ણાટક વિગ્રહ:-**ઈ.સ. ૧૭૪૮માં નિઝામ આસફજી મૃત્યુ પામ્યો. તેની ગાદી માટે તેના દીકરા નાસીરજંગ અને તેના પૌત્ર મુજફ્ફરજંગ વચ્ચે ખટપટ ઉભી થઈ. પરિણામે મામા અને ભાણેજ એક બીજાની સામે લડવાને તૈયાર થયા. આખરે ફ્રેન્ચોની મદદથી મુજફ્ફરજંગ જીત્યો. નાસીરજંગ હાર્યો અને માર્યો ગયો. ફ્રેન્ચોએ મુજફ્ફરજંગને નવાબ બનાવ્યો. પણ ત્યાં તેનું ખુન થયું અને છેવટે સલ્તનતજંગ-નિઝામના બીજા પુત્રને ગાદી મળી. આ પણ ફ્રેન્ચોનો મળતીઓજ હતો. આથી મદદના બદલામાં ફ્રેન્ચોને ઉત્તર સરકારના મહેસુલમાંથી મુક્ત કર્યા.

તેજ સમયે કર્ણાટકના નવાબની ગાદી માટે ચંદાસાહેબે ત્યાંના નવાબ અન્વરુદ્દીનને અંબુર પાસે હરાવી માર્યો. આ ચંદાસાહેબ પણ ફ્રેન્ચ ગવર્નર દુષ્કેનો મિત્ર હતો એટલે તેની મદદ હતી. આથી ચંદાસાહેબ કર્ણાટકનો નવાબ થયો. અન્વરુદ્દીનનો પુત્ર મહમદઅલી નાસી બ્રિટિશની મદદે ગયો કારણ તેનો પિતા અંગ્રેજોનો દોસ્ત હતો. હવે એક તરફ ચંદાસાહેબ અને ફ્રેન્ચ અને બીજી તરફ મહમદઅલી અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુદ્ધ થયું.

મહમદઅલી ચંદાસાહેબથી ગભરાઈ ને ત્રિચિનાપલ્લીમાં અંગ્રેજોની મદદની આશાએ ભરાઈ રહ્યો હતો. અંગ્રેજોને પણ શું કરવું તેની ગમ પડી નહિ. આળીને વખતે ક્લાઈવ આગળ આવ્યો અને તેની યુક્તિ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ ચંદાસાહેબની રાજધાની આઈટપર છાપો માર્યો. આથી ત્રિચિનાપલ્લીનો ઘેરો ઉઠાવી લઈ નાખડતોબ ચંદાસાહેબે તેના પુત્ર રાજ સાહેબને મોકલ્યો પણ તે આખરે આર્ની આગળ હાર્યો. ઈ.સ. ૧૭૫૧ અને ક્લાઈવે કાંજે વરમ લીધું. અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચોને કાવેરીપાક પાસે હરાવ્યા. ૧૭૫૨ ચંદાસાહેબ નાકો પણ તાંજોર પાસે તેનું ખૂન થયું. હવે મહમદ-



અલી છુટયો. અને કર્ણાટકનો નવાબ થયો. પોંડીચેરી આગળ ફ્રેન્ચે અને અંગ્રેજો વચ્ચે પણ સંધિ થઈ ૧૭૫૫. (૧) કર્ણાટકના નવાબ તરીકે મહમદઅલીને ફ્રેન્ચોએ સ્વીકારવો. (૨) દેશી રાજ્યની ખટપટમાં અંગ્રેજોને તેમજ ફ્રેન્ચોએ માથું ન મારવું. (૩) એક ખીજના જતાયલા મુલકો પાછા આપવા. આ વખતે અંગ્રેજોએ એક તરફ રચ્યું અને ફ્રાન્સની સરકારને દુષ્કે વિશે ઉધું ભભેર્યું. પરીણામે દુષ્કેને ફ્રાન્સ જવું પડ્યું.

**ત્રીજો કર્ણાટક વિચાર:**—ઈ. સ. ૧૭૫૬માં યુરોપમાં સમ વાર્ષિક યુધ્ધ ફાટી નીકળ્યું. ત્યાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લડતાં હતાં આથી હિંદમાં પણ બંને પ્રગતી વચ્ચે યુધ્ધ થયું. લંડોને સેન્ટેડેવિડનો કિલ્લો પોતાનો બનાવ્યો અને લંડોને હૈદરાબાદમાંથી ફ્રેન્ચ સરદાર ખુસીને ખોલાવ્યો. આમ તેનો ખોલાવવાનો વિચાર એવો હતો કે મદ્રાસ પર ઘેરો ઘાલી અંગ્રેજોને હંમેશને માટે હાંકી કાઢવા. તેઓએ મદ્રાસ પર છાપો પણ માર્યો. પરંતુ કર્નલ કુટે વાંદીવાસ આગળ ૧૭૬૦માં ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા. અને ફ્રેન્ચોના સંસ્થાનો અંગ્રેજોના હાથમાં ગયા. પરંતુ આ અરસામાં ૧૭૬૩માં યુરોપમાં પારિસની સંધિ થઈ, આ સંધિથી ફ્રેન્ચોની હિંદમાં મધ્યવર્તી સત્તા સ્થાપવામાં હવાઈ કિલ્લાઓ ભાંગી પડ્યા; અને ફક્ત હિંદમાં પાંચ ફ્રેન્ચ મથકો સિવાય બધું અંગ્રેજોના હાથમાં ગયું. પોંડીચેરી, ચંદ્રનગર, માહી, કારિકલ અને યાનામ ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો ફ્રેન્ચ સત્તાની હજુ પણ હિંદમાં સાક્ષી ભૂત તરીકે રહ્યાં છે.

હિંદમાં અંગ્રેજો ફાવ્યા; અને ફ્રેન્ચો ખીજને હિંદમાંથી કાઢી મુકવાના આશયો સેવતાં પોતાને જ અંતમાં હિંદમાંથી જવું પડ્યું. વેપારી મંડળોએ વેપારમાંથી રાજ્યલોભને ધારણ કર્યો અને અંતે હિંદમાં એક પરદેશી અંગ્રેજ વેપારી મંડળોએ રાજ્ય જમાવવા માંડ્યું.

## કલાધવ : અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો સ્થાપનાર

[રિઅર્ટ કલાધવનો જન્મ ઇ.સ. ૧૭૨૫માં થયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૪૪ માં કંપનિની નોકરીમાં કારકુન તરીકે હિંદુસ્તાન તે પહોંચો વહોંચો આવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૧માં આર્કિટના ઘેરા વખતે પોતાની યુદ્ધ કળાથી તે નામીયો બન્યો. ફ્રેન્ચની સત્તા હિંદમાંથી નાબુદ કરવાનો તેનો મોટો હિસ્સો હતો. ઇ.સ. ૧૭૫૬માં તે ફરી પાછો હિંદ આવ્યો. પ્લાસીનું યુદ્ધ તેણે જીત્યું અને હિંદમાં તેણે અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના કામની કદરમાં તેને બંગાળનો ગવર્નર બનાવવામાં આવ્યો. તે પાછો ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લેન્ડ ગયો અને પાછો ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં લાર્ડ કલાધવ તરીકે હિંદ આવ્યો. કલાધવે મોગલ પાદશાહ શાહઆલમ પાસેથી કંપનિ માટે બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસાની દીવાની લખાવી લીધી.

કલાધવે એક બહાદુર સૈનિક અને દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળો રાજદારી મહાન યુદ્ધ હતો. પોતાની નાદુરસ્ત તબીયતને લીધે ઇ. સ. ૧૭૬૭માં તે કારેગ થયો અને તેને ઘણું માન મળ્યું. પણ તેના વિરોધીઓએ તેના પર કોર્ટમાં કામ ચલાવ્યું અને તેથી તેણે પોતે આપઘાત કર્યો.

કલાધવે પોતાના અમલ દરમ્યાન કેટલાક સુધારા દાખલ કર્યા. કંપનિના નોકરોનો પગાર વધાર્યા કે જેથી તેઓ ખાનગી ધંધો ન કરે. લશ્કરી ખર્ચ કમી કર્યો. કલાધવે દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ દાખલ કરી. શરૂઆતમાં આ પદ્ધતિ ઘણી વખણાઈ પણ પાછળથી તેના દોષો માલમ પડ્યા.

કલાધવેના વખતમાં પહોંચો મહેસુર વિગ્રહ (ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮); પ્લાસીસનું યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં; પટનાનું યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં; પટનાનું બીજું યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં; વગેરે જાણવા લાયક યુદ્ધો થયાં હતાં.

પ્લાસીના યુદ્ધ પછી અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનના ઘણી થયા અંગ્રેજોએ બંગાળામાં મુખ્ય સત્તા સ્થાપી. મહેસુર વિગ્રહથી દક્ષિણ હિંદમાં અંગ્રેજોની

સત્તા વધી. અંગ્રેજો વેપારી મટી મુસદ્દીઓ અને રાજ્યકર્તાઓ થયા. દેશી રાજ્યો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિના આશ્રિતો બન્યા.]

Q. 6. Give a short account of the struggle between the French and the English for supremacy in India; and give the causes of the failure of the French.

સ. ૬. હિંદમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે રાજ્યસત્તા માટે જે હરિફાઈ થઈ તે વિષે લખો. ફ્રેન્ચોની પડતીનાં કારણો આપો.

અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે યુરોપમાં તો તકરાર હતીજા પણ હિંદમાં વેપાર માટે આવ્યા પછી પણ તેઓમાં ‘હિંદર બિલ્લા’ના નેત્રી સ્થિતિ કાયમજ હતી. વેપારમાં તો હરિફાઈ થતી પણ ધીરે ધીરે રાજ્યસત્તા સ્થાપવા માટે પણ દરેકના દિલમાં એક બીજા પ્રત્યે ઈર્ષ્યા હતી. આથી કણ્ઠાટકના ત્રણ વિગ્રહ થવા પામ્યા. (કણ્ઠાટકનાં ત્રણ વિગ્રહ નાંદે જુઓ સવાલ પમાતી હકીકત.)

આખરે આ કણ્ઠાટકના યુદ્ધો પછી ફ્રેન્ચોની સત્તા અથાપવાના સ્વપ્ના યુગમાં મળી ગયાં. અંગ્રેજો જીત્યાં, તેઓની સત્તા વધી. તેઓ અજય કહેવડાવવા લાગ્યા. ફ્રેન્ચની સત્તાનો સૂર્ય આથમી ગયો.

ફ્રેન્ચોની પડતી કારણ:- (૧) ફ્રેન્ચ સરકારે હિંદમાં ફ્રેન્ચોને બનતી મદદ મોકલી નહિ. (૨) ફ્રેન્ચ સરદારોમાં કુસંપે ઘર ઘાલુ હતું. (૩) અણીને વખતે મહાન ફ્રેન્ચ મુત્સદ્દા દુપ્લેને ફ્રાન્સ બોલાવી લીધો. (૪) દુપ્લેના પછીના ફ્રેન્ચ અમલદારોમાં જોઈએ તેટલું પાણી ન હતું. (૫) ફ્રેન્ચોનું નૌકાબળ અંગ્રેજોના નૌકાબળની ટકર ઝીલો સંકે એટલું બળવાન હતું નહિ. (૬) ફ્રેન્ચો પાસે પુરતા નાણાં ન હતાં હતાં હિંદના કારબારમાં માંથુ મારતાં. (૭) લેલિએ ઉત્તર સરકારમાંથી બુસિને બોલાવી લેવામાં ભયંકર ભૂલ કરેલી. (૮) યુરોપના યુદ્ધની સંધિના સમયે ફ્રેન્ચ

સરકાર પોતાનો હિંદનો લાભ ન જોતી. હુંકમાં હિંદના પોતાના મુલકની ચરવા જ ન કરતી.

**Q. 7. Describe briefly the Third Karnatic War.**

સ. ૭. ત્રીજા કર્ણાટક વિગ્રહનું વર્ણન કરો.

જુઓ સવાલ ૫ માની હકીકતનો છેલ્લો ભાગ.

**Q. 8. Give a short account of the career of Duplex.**

સ. ૮. દુપ્લેટું હુંક છવન વૃત્તાંત આપો.

દુપ્લેટો જન્મ ૧૬૯૭માં થયો હતો. તે ચંદ્રનગરના નાયબસુબા તરીકે પહેલાં આવ્યો. ત્યારપછી તેની પ્રતિભાએ તેને પોંડીચેરીનો ગવર્નર બનાવ્યો. હિંદમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવાના સ્વપ્ના તેણે પહેલવહેલાં દીધાં. તેની દીર્ઘદષ્ટિ અજબ હતી. તેનામાં અપૂર્વ દેશાભિમાન હતું. દેશાભિમાનમાં દુપ્લેટે પોતાનું ધન અને પોતાની અમૂલ્ય જીંદગી પાણુ કુરબાન કર્યાં. જ્યારે તેને ફ્રેન્ચ સરકારે પુરતાં નાણાં તેમજ સૈન્યમાં પૂરતી મદદ કરી હોત તો દુપ્લેટો, હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવાના, સ્વપ્નાં શું ખોટાં પડતે ?

ફ્રેન્ચોનો સત્તા હિંદમાં પહેલાં કર્ણાટકના વિગ્રહથી વધી એ દુપ્લેટને આભારી છે. બીજા કર્ણાટક વિગ્રહમાં પણ અંગ્રેજોના લાંબા દુપ્લેટેજ ગગડાવ્યા. અંગ્રેજોએ આથી ફ્રાન્સની સરકારને દુપ્લેટને પાછો ફ્રાન્સ બોલાવી લેવા ભંભેર્યું. દુપ્લેટને પાછું ફ્રાન્સ જવું પડ્યું. ૧૭૫૪ની આખરે દુપ્લેટો ફ્રાન્સ પાછો જવાની સાથે હિંદની ફ્રેન્ચ સત્તા પણ તેની સાથેજ નબળી પડી. દુપ્લેટ ફ્રાન્સ ગયો અને હિંદમાં ફ્રેન્ચ સત્તાના પાયા પણ ડગમગવા લાગ્યા.

દુપ્લેટ એક બડો મુત્સદ્દી હતો. તેણે હિંદના રાજનરજવાડાઓમાં પગ-પેસારો કરી તેઓને પોતાના રમકડાં જેવાં બનાવેલાં. તે આપણે કર્ણાટકના વિગ્રહમાં જોયું. તેણે હિંદમાં અજબ શોધ કરી જે અગાડી જતાં અંગ્રેજોને પણ હિંદ મેળવવામાં ઉપયોગી થઈ પડી. તેણે પહેલા કર્ણાટક વિગ્રહ વખતે જોયું કે હિંદી લશ્કરને પણ જે યુરોપીઅન દુબ પ્રમાણે તાલીમ

આપવામાં આવે તો તે પણ યુરોપી સૈન્યની સાથે જરૂર ટક્કર લઈ શકે. એક નાનું સારું ફળવાયલું સૈન્ય ખીન ફળવાયલા મોટા સૈન્યને થાપ આપી શકે. તેમજ તેણે જોયું કે હિંદી લશ્કર હિંદીઓ સામે નિમકહલાલીથી લડી શકે છે. તેમજ ખર્ચ પણ તેમાં થોડો આવે છે, હિંદમાં નબળાં થઈ ગયેલા રાજ્યોને સાથ આપવાથી ફ્રેન્ચ સત્તા પણ સ્થાપી શકાશે.

આમ કરવાથી દુષ્કેએ ફ્રેન્ચોની આખર ધણી વધારી. દુષ્કેએ આવતાંની સાથે ફ્રેન્ચ કંપનિના વેપારમાં પણ વૃદ્ધિ કરી. હિંદમાં ધણી ફ્રેન્ચ ફેક્ટીઓ નાંખી તેમજ જાપાન, ચીન અને ટિબેટ સુધી વેપાર ચલાવ્યો. હુંકમા દુષ્કેએ ફ્રાન્સને માટે પોતાનો પ્રાણ પણ પાથર્યો.

દુષ્કેને ફ્રાન્સ પાછો બોલાવી લીધા પછી ફ્રાન્સની સરકારે તેના પર દાવો માંડ્યો અને તેમાં તેને એક બીખારી જેવો કરી દીધો. ફ્રાન્સે તેની સેવાની ભેટમાં દુષ્કેના ઘરખાર લઈ લીધાં. આ આઘાતથી દુષ્કે ૧૭૬૪માં મૃત્યુ પામ્યો.

દુષ્કે જો ફ્રાન્સમાં ન જન્મ્યો હોત અને ફ્રાન્સ સિવાય કોઈ બીજા દેશમાં જન્મ્યો હોત તો તે દેશની સરકાર તેની કુરબાનીનો બદલો શું ધાતકીપણા અને કૂરતાથીજ આપતે ખરી કે ?

**Q. 9. Write short notes on:-(1) Count de Lally; (2) Bussy.**

સ. ૯. નીચેના વિષે દરેક નોંધ લખો:-(૧) લેલી (૨) બુસી.

(૧) લેલી :-તેનો જન્મ ૧૭૦૦માં થયો હતો. તે નાનપણથીજ યુદ્ધ કળામાં પ્રવિણ હતો. તેની યુધ્ધમાં અજબ પ્રવિણતા જોઈને ફ્રેન્ચ સરકારે, બ્યારે યુરોપમાં સમવાર્ષિક યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું (૧૭૫૬મ) સારે તેને હિંદુસ્તાન મોકલાવ્યો. તેને મોકલવાનો ફ્રેન્ચ સરકારનો આશય એ હતો કે તે ઝટ અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢી ફ્રેન્ચ સત્તા સ્થાપી શકે. તે ઈ. સ. ૧૭૫૮ પોંડીચેરી આવ્યો. તેણે આવી ત્રીજા ફર્ગુટન વિગ્રહમાં ફર્ટ-સેન્ટ-ડેવીડનો કિલ્લો પોતાનો બનાવી જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યો. ઉત્તર



સરકારમાંથી ખુસીને બોલાવવામાં ભયંકર ભૂલ લેલીએ કરી; કારણ ખુસીની ઉત્તર સરકારમાં ઘણીજ જરૂર હતી. લેલીએ ત્યારપછી તરતજ મદ્રાસ પર છાપો માર્યો પણ પોંડીચેરીની સરકારે તેને મદદ નહિ આપી. છેવટે વાંદીવાશ આગળ સર આચર ફૂટે લેલીને હાર ખવડાવી. અહીંથીજ ફ્રેન્ચ સત્તાનો અંત આવ્યો. લેલીએ ફ્રેન્ચ સત્તા સ્થાપવા માટે ધીરજ અને અડગતાથી પ્રયત્નો કર્યા પણ ૧૭૬૧ની પોંડીચેરીની હારથી લેલીના દિવસો પણ ગણાવવા લાગ્યાં. તે ફ્રાન્સ ગયો ત્યાં તેની સરકારે તેને તરતજ કેદ કર્યો. પાછળથી તેનો કેસ ચાલ્યો. અને ફ્રાન્સની સરકારે લેલીની સેવાના બદલામાં ફાંસી આપી. ૧૭૬૬.

(૨) ખુસી:—તે એક પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. તેણે સલામત-જંગને બીજા કાર્ણટક વિચલ વખતે હૈદરાબાદની ગાદીએ બેસાડી ઉત્તર સરકાર પ્રાંત ફ્રેન્ચોને અપાવ્યા. ખુસીએ નિઝામના રાજ્યમાં રહીને ફ્રેન્ચ સત્તાનો પાયો મજબુત કર્યો. ફ્રેન્ચોની આખર હિદી રજવાડાઓમાં વધારવામાં તેણે સારો ભાગ ભજવ્યો હતો. ખુસીની જરૂર જ્યારે હૈદરાબાદમાં હતી ત્યારે લેલીએ તેને બોલાવ્યો અને ખુસીનું કામ અધુરું પડ્યું. છેવટે લેલીની મદદે જતાં વાંદીવાશના યુદ્ધમાં ખુસી અંગ્રેજોના હાથમાં કેદ પકડાયો; ૧૭૬૦ વિચલ પુરો થતાં ખુસી અંગ્રેજોના હાથમાંથી છૂટ્યો અને ફ્રાન્સ ગયો. ત્યાર પછી પણ ફ્રાન્સની સેવા બજાવવા હિંદ તે આવ્યો પણ થોડા સમયમાં તે મૃત્યુ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં. ખુસીએ ફ્રાન્સની સેવા ઉત્તમ અને પ્રમાણિતપણે કરી હતી.

Q. 10. What were the services rendered by Duplex to his Mother Country ? What were the causes of the failure of the French ?

સ. ૧. દુપ્લેએ પોતાની માતૃભૂમિ માટે શું સેવા હિંદમાં બજાવી ? ફ્રેન્ચોની નિષ્ફળતાના કારણો આપો.

જુઓ ૧. લા ભાગ માટે સવાલ ૮ માં અને ૨ ના ભાગ માટે ૬ ના સવાલનો પાછલો ભાગ.

Q. 11. Give a short history of the East India Company from the date of its foundation to their struggle with the French in the Karnatic.

સ. ૧૧. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે ઇન્ડિયાનો વિશિષ્ટ થયા ત્યાર સુધીનો ઇ. ઇન્ડિયા કંપનિનો ઇતિહાસ લખા.

હિંદમાંથી પોર્ટુગીઝ અને વસંદાઓને બહોળો વેપાર કરીને ધન ધસડી જતા જોઈને અંગ્રેજોને પણ હિંદ આવવા મન થયું. ઇ. સ. ૧૫૯૯માં ડચ લોકોએ (વસંદા) મસાલાનો ભાવ બમણો કર્યો, આથી અંગ્રેજોને એ ભાવ આપવો ન પરવડવાથી તેઓએ પણ ઇ. સ. ૧૬૦૦માં એક કંપનિ સ્થાપી. આ કંપનિને રાણી એલિઝાબેથે હિંદ સાથે વેપાર કરવા સનદ આપી. ૧૬૦૦. “ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ”ના નામે એક અંગ્રેજ શ્રેણી હિંદ આવવા કિપડ્યો. આ લોકોને પોર્ટુગીઝ અને ડચ લોકો સાથે વેપારની કૃદ્ધિ માટે ટક્કર લેવી પડતી હતી.

ઇ. સ. ૧૬૧૨માં અંગ્રેજોએ પહેલ વહેલી કાઢી સુરતમાં નાંખી. ઇ. સ. ૧૬૧૫માં ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યોએ સર ટોમસરોને હિંદમાં જહાંગીર શાહશાહ પાસે મોકલ્યો. આ એલચીની મહેનતથી આખી મોગલ સામ્રાજ્યમાં વેપાર કરવાને અંગ્રેજોને છૂટી મળી. આગળ જતાં તેઓએ મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તા વગેરે સ્થળોએ પણ પોતાના વેપારની કાઢીઓ નાંખી. અંગ્રેજોએ પોતાની સહીસલામતી માટે દક્ષિણ હિંદમાં મદ્રાસ આગળ “ફોર્ટ સેન્ટ” અને “ફોર્ટ સેન્ટ ડેવીડ” બંધવ્યા અને પૂર્વ હિંદમાં-કલકત્તામાં “ફોર્ટ વિલિયમ”. આ પછી સુરતની વેપારની કાઢી કાઢી નાંખી અને તે કલકત્તા લઈ ગયા.

આ પ્રમાણે દિન-પ્રતિદિન અંગ્રેજોનો વેપાર વધતો ગયો અને ઈંગ્લેન્ડથી “ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ”ની ઈર્ષા કરી બીજી કંપનિ પણ હિંદ આવી. હવે આ બંને અંગ્રેજ કંપનિ વચ્ચે વેપાર માટે ચડસાચડસી થતી. તેથી ઈંગ્લેન્ડના તાજે ૧૭૦૨માં બંને કંપનિને એક બનાવી, અગાઉના સર્વે વેપારી હમ્મે તેને આપ્યા.

તેથી "યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની"ના નામે તે કંપની હિંદમાં વેપાર કરવા લાગી. અંગ્રેજોએ સુરત, અમદાવાદ, ભરૂચ, મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા વગેરે સ્થળોએ વેપારની કાડીઓ સ્થાપી કંપની પોતાનો વહીવટ અંગ્રેજ કરવા પ્રમાણેજ ચલાવતી. પોતાના માણસોને શિક્ષા પણ તે પ્રમાણેજ કરતી તેમજ પોતાના રક્ષણ માટે હથીયાર પણ પોતાના શત્રુ સામે વખત આવે ઉપાડતી. પરંતુ કંપનીનો મુખ્ય હેતુ તો વેપાર કરવાનો જ હતો. પણ ડચ, પોર્ટુગીઝ અને ફ્રેન્ચોનાં વેતન તે પણ રાજ્ય સત્તા મેળવવામાં આગળ ધરી. દિવસે દિવસે તેણે વેપાર સાથે પોતાના સંસ્થાનો સ્થાપી અને કિલ્લાઓ બંધાવી, હિંદી રાજ્ય કારખાનમાં માથું મારી પોતાની આબરૂ વધારી.

Q. 12. Give an account of the establishment of the English in Bengal.

સ. ૧૨. અંગાણામાં અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ તેના કુંડ હેવાલ આપો.

ઈ. સ. ૧૬૫૮માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ બુગડીમાં વેપારને માટે કાડી નાંખી. ૧૬૯૦માં કલકત્તામાં પાંચો નાંખી વેપાર શરૂ કર્યો. અહીં ફ્રેન્ચોથી અચવા માટે તેઓએ ફાર્ટ વિલિયમ બાંધ્યો. અહીં ફ્રેન્ચીઝીઅર પાસે અંગ્રેજોએ જકાત આપવાની માગી મેળવી. આંતો લાભ અંગ્રેજો પોટો લેતા. આથી બીજા અંગ્રેજ વેપારીઓ પણ બીજા અંગ્રેજ વેપારીઓ માફક બીજા જકાત વેપાર કરતા. તેથી આદશાલને પ્રાંતની ઉપજમાં ખોટ જવા લાગી.

અગ્રીવર્ધિખાન પછી અંગાણાના સુબેદાર તરીકે ઇ.સ. ૧૭૫૬માં સિરજોહાલા આવ્યો. તે સ્વભાવે તીખો હતો. અંગ્રેજ વેપારીઓને તે કાતર નજરે લેતો. આથી જ્યારે અંગ્રેજો ફાર્ટ વિલિયમને સમગ્રતા હતા ત્યારે સિરજોહાલાએ તે કામ મોકુફ કરવાને ફરમાન કાઢ્યું. અંગ્રેજોએ તે ફરમાન ફેંકી દીધું અને પોતાનું કામ જાળવી રાખ્યું. નવાબ ગુસ્સે ભરાયો અને મોકુફ સેન્ય લઈ કલકત્તા તરફ ધસ્યો. અંગ્રેજોની કાડી લૂંટી. કલકત્તા સર કર્યું.

અંગ્રેજોને નાસી ગયા અને ફેટલાંક નવાખના કેદી બન્યાં. કેદી બનેલો મોટા કલકત્તા કારા ગૃહનો ભાગ બન્યો. (આ કારાગૃહ વિષે ઇતિહાસકારોમાં બે મત છે) કલાઈવિ અને વોટસન જેવા અંગ્રેજ મહારથીઓ કેદી બનેલાંની મદદે ધાયા. નવાખ હાર્યો; અને અંગ્રેજોના હાથમાં કલકત્તા ગયું. સિરાજઉદ્દૌલાએ અંગ્રેજોને કિલ્લો બાંધવા સંધિની રૂએ પરવાનગી આપી.

સિરાજઉદ્દૌલાને ઉપલી હાર સાલતી હતી. તેથી તે ફ્રેન્ચોની સાથે ઢૂંપાઢૂંપા પત્રવહેવાર કરવા લાગ્યો. જ્યારે અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચોનું ચંદ્રનગર છોડ્યું ત્યારે નવાખના કોથનો પાર રહ્યો નહિ. અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચો પાસે બધાં સંસ્થાનો ખેંચી લઈ અંગ્રેજોને આપી દેવા નવાખને કહ્યું. નવાખે ચોકળા ના પાડી. આથી કપડી કલાઈવે એક કાયતું રચ્યું. સિરાજઉદ્દૌલાના સેનાપતિને નવાખ બનાવવાનું વચન આપી આગીતે વખતે દગો દેવા પ્રેર્યો. બનાખના સેનાપતિ મીરજનફરે હા પાડી. કલાઈવે સિરાજઉદ્દૌલાને લડાઈનું કહેણ મોકલ્યું. નવાખ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ૧૭૫૭માં પ્લાસી મુકામે લડાઈ થઈ. કલાઈવ નવાખના સેનાપતિ મીરજનફરની રાહ જોઈ બેઠો હતો. કટોકટી ને સમયે સેનાપતિ મીરજનફર નવાખને બેવફા થયો. તે પોતાના મોટા લશ્કર સાથે કલાઈવને મળ્યો. વિના કાંટે કલાઈવે નવાખ સિરાજઉદ્દૌલાને છોડ્યો. વચન પ્રમાણે મીરજનફરને નવાખ બનાવ્યો. અંગ્રેજોને તેને બદલામાં રૂપરગણાં મળ્યાં; તે ઉપરાંત ધાતું ધન પણ મળ્યું. નવાખ સાહેબની ત્રીજેરી બાંધી થઈ. અંગ્રેજોની સત્તાનું આ પ્રથમ પગથીઉં, આવી રીતે. કલાઈવની દુખાખોરીથી મંડાયું. પ્લાસીના યુદ્ધે બંગાળમાં મુસલમાની સત્તાનો મૃત્યુ ઘંટ વગાડ્યો.

મીરજનફર બંગાળનો નવાખ થવાને નાલાયક હતો. તેથી અંગ્રેજોએ મીરકાસીમને તેને બદલે બંગાળના નવાખની ગાદી સોંપી. આથી મીરકાસીમે અંગ્રેજોને ખૂબ પૈસો તેમજ મીરજનપુર, બરદ્વાન અને ચિતાગોંગ પરગણાંઓ આપ્યાં. પરંતુ

મીરકાસીમ અંગ્રેજોને રમકડું બને એવો નહિ હતો. તે એક ચતુર અને હોશિયાર રાજ્ય કર્તા હતો. તેણે રાજ્ય કારબાર સુધાર્યો. અંગ્રેજોનું દેવું પણ

પતાવ્યું. પોતાના લશ્કરને પણ ઉત્તમ તાલીમ આપી કેળવ્યું. અંગ્રેજોને જોઈને ઓછું કરવાનો તેનો વિચાર હતો. આ અરસામાં બંગાળના અંગ્રેજો વગર જકાતે વેપાર કરતા હતા. બંગાળના દેશી વેપારીઓને જકાત આપવી પડતી. અંગ્રેજો પોતાને મળેલો વગર જકાતનો પરવાનો વેચવાનો ધંધો કરતા. આ પરવાનો વેચી બીજા પાસે પૈસા લઈ લેવાને વગર જકાતે વેપાર કરવા ઉત્તજન હતા. મીરકાસીમે અંગ્રેજોને તેમ કરવા ના પાડી. પણ અંગ્રેજોએ તે ન માન્યું. આથી નવાબ મીરકાસીમે દેશી વેપારીઓને પણ વગર જકાતે વેપાર કરવાને છૂટી આપી. આથી બંને વચ્ચે ખટરાશ ઊભી થઈ અને લડાઈનો જન્મ થયો. મીરકાસીમે પણણા છૂટું અને અંગ્રેજોની બચાવ કરતલ કરી. પછી મીરકાસીમ અયોધ્યાના નવાબ તેમજ બાદશાહ શાહઆલમ સાથે મંત્રી બાંધી બકસર મુકામે અંગ્રેજ સૈન્યને ઇ.સ. ૧૭૬૪ માં ભેટ્યો. અંતમાં અંગ્રેજોને સંધિથી બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની મળી. પાછો મીર જનકરને લુદ્ધના અંતમાં નવાબ બનાવ્યો પણ તરતજ તે મૃત્યુ પામ્યો. ત્યાર પછી તેના પુત્રને ગાદી આપી. પરંતુ નવાબ ફક્ત પતંગ જેવોજ હતો. પાછળથી તેને મોટું પેન્સન આપી ગાદીએથી ઝલાડી મૂક્યા. તેથી બંગાળનો રાજ્ય કારભાર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. આ વખતે અંગ્રેજોના પાયો બંગાળમાં મજબુત બનાવ્યો. ખાસી અને બકસરની લડાઈ એ અંગ્રેજોને બંગાળ પ્રાંત અપાવ્યો. આવી રીતે બંગાળમાં અંગ્રેજોએ દગાંબારીથી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. હિંદમાં રાજ્ય સત્તા સ્થાપવાના મંડાણ અંગ્રેજ વેપારી કંપનીએ શરૂ કરી દીધાં.

Q. 13. Give a short sketch of the career of Clive.

સ. ૧૩. ક્લાઈવનું જીવનકાલ કુક્ષમાં લખો.

ઈ. સ. ૧૭૨૫માં રોબર્ટ ક્લાઈવનો જન્મ થયો. નાનપણથીજ તે 'વડના વાંદરા' ઉતારે એવો હતો. બણવામાં તો તેનું મગજ બહાર મરી જતું. આથી તેના માતાપિતાએ કંટાળી જઈ, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં દર-



કુળની જરૂઆ અપાવી, કલાઈવને ૧૭૪૪માં મદ્રાસ ધકેલી મકેયો. અહીં તેને આખો દિવસ કલમ પકડવાનું નહિં ગમ્યું. તેને નોકરી તેમજ હાંદગી પર કંટાળો છૂટ્યો; તેથી પોતાની હાંદગીનો અંત લાવવા એ તાર આપવાત્ કરવાનો તેણે નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યો. કલાઈવને આથી લાગ્યું કે પોતાને માથે કેટલું મહાન કાર્ય કરવાનું સરજતવલું છે.

લિંદમાં ફ્રેન્ચો અને અંગ્રેજો વચ્ચે જ્યારે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે કલાઈવે ઈંગ્લેન્ડની સારી સેવા બજાવી. ૧૭૬૩માં નિયત વખતે અંગ્રેજોને પોર્ટુગીઝો હતવામાં તેણે મદદ કરી. ત્યારપછી બીજું ફર્ગીસન યુદ્ધ થયું. અહીં તેણે અજગ્ય ભાગ ભજવ્યો. જ્યારે અંદાસાલેખ અને ફ્રેન્ચોએ ત્રિચિનાપટ્ટીને ઘેરા લાલ્યા ત્યારે મદ્રાસના અંગ્રેજ ગવર્નરે ગમરાઈ ગયા અને શું કરવું તેની સમજણ નહિ પડી. આ વખતે કલાઈવ અંગ્રેજોની વાંધે થાયો. કલાઈવે અંગ્રેજ ગવર્નરને અંદાસાલેખની રાજધાની આડેટ પર હુમલો કરવાને સલાહ આપી. આથી અંદાસાલેખ આફસ ત્રિચિના પટ્ટીના ઘેરા ઓઢાવી પોતાની રાજધાની અચાવવા દોડે. કલાઈવની યુક્તિ ગવર્નરને ગમતા. હવે કલાઈવે કલમ છોડી તરવાર પકડી.

બાદાહર કલાઈવે આડેટ આગળ અંદાસાલેખને લગાવ્યો અને આવી, કંઈક વરસ અને બીજાં કેટલાંક મથકો હતાં. ઈ.સ. ૧૭૫૩માં પોતાની માતૃ-ભૂમિ ઈંગ્લેન્ડની સારી સેવા બજાવી. અંગ્રેજોની આગર લિંદમાં વધારી ઈંગ્લેન્ડ ગયા.

ઈ. સ. ૧૭૫૪માં યુરોપમાં સમવાર્ષિક યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. આથી ઈંગ્લેન્ડથી લિંદો કારભાર સંભાળવા કલાઈવને બીજવાર લિંદ મદ્રાસના ગવર્નર બનાવી મોકલ્યો. 'કલકત્તાના કારાગૃહ'ના માણે સમાચારથી તે ત્યાં ગયો. અંગાળાના નવાબ સિરાજઉદ્દૌલાને સંધી કરવી પડી. પાછું કલાઈવે ૧૭૫૭માં પ્લાસીનું યુદ્ધ બેઠ્યું. કપરનીતિ આ યુદ્ધ વખતે તેણે લાથ કરી હતી. આ વખતે સિરાજઉદ્દૌલાને હતવા તેણે એક કાવતું રચ્યું. આથી સિરાજને બદલે તેના સેનાપતિ મીરજીફરને ગાદી સોંપી. આ કાવત્રાની અગર અમીરજી નામના એક લોખંડી, દેશફોડીને પડી. અમીરજી કલાઈવને

આ કાવત્રું બહાર કરી દેવાની ધમકી આપી. દુગાબોર કપડી ક્લાઈવે લોખી અમીચંદ્રું મોં, પૈસાની મોટી રકમ આપવાનો ખોટો ખત કરી આપી, સિવી દીધું. ક્લાઈવની છુંદગીમાં આ મોટું કલંક હતું. ખ્વાસીનું તુફ ૧૭૫૭માં જીતી ક્લાઈવે અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નાંખ્યો. ક્લાઈવને ખ્વાસીના વિજયથી લોડ બનાવવામાં આવ્યો.

સ. ૧૭૬૫માં ક્લાઈવે ત્રીજવાર હિંદ આવી, બંગાળના નવાબ, અયોધ્યાના નવાબ તેમજ શાહઆલમ સાથે સંધી કરી. બક્સરની હતથી ક્લાઈવે અંગ્રેજ કંપનીને બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સાની 'દીવાની' અપાવી. તેણે અંગ્રેજ વેપારી કંપનીના રાજ્યદારનાર સુધાર્યો. લક્ષ્મી તેમજ બીજા ધણાં સુધારા કર્યાં. અંગ્રેજ વેપારી કંપનીની સત્તાના બી હિંદમાં વાવી ૧૭૬૭માં હમ્બરને માટે ક્લાઈવે હિંદનો કિનારો છોડ્યો. ક્લાઈવ ૧૭૬૪માં હિંદમાં આવ્યો ત્યારે કંપનીના હાથમાં મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં ફક્ત વેપારી નાનકડી કોઠીઓ હતી. પણ બ્યારે તેણે ૧૭૬૭માં હિંદ છોડ્યું ત્યારે કણાઉક, બંગાળ વગેરે સ્થળે અંગ્રેજ રાજ્યસત્તા સ્થાપી ગયો. તે ઈંગ્લાંડ ગયો ત્યારે ત્યાં તેના ઉપર હિંદમાં બરેલા અયોધ્ય પગલા માટે દાવો મંડાવો પણ તેણે માતૃભૂમિ ઈંગ્લાંડમાં પોતાની છુંદગીથી કંટાળી જઈ આપવાન કર્યો. ૧૭૭૪માં, ક્લાઈવે એક અગ્રંથ સંનિધ તેમજ સારા મુલ્સદી તરીકે પ્રખ્યાત છે.

Q 14. Write short notes on:—(1) Mir Kasim, (2) Double Government, (3) Reforms of Clive.

સ. ૧૪. નીચેની બાબતો પર ટૂંક નોંધ લખો:—(૧) મીરકાસીમ. (૨) દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ. (૩) ક્લાઈવના સુધારા.

(૧) મીરકાસીમ:—જુઓ સવાલ ૧૨માના હેત્વા બાગની લખાઈ.

(૨) દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ:—(Double Government) ક્લાઈવે ૧૭૬૫માં બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દીવાની મેળવી. હવે રાજ્ય દારનાર અવસ્થિત કરવા 'દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ'ની યોજના કરી. તેની આ

નીતિએ અંગ્રેજોના હાથમાં લશ્કરી સત્તા આવી અને નવાબના હાથમાં મહેસુલ ઉઘરાવવાનું અને ન્યાય આપવાનું કામ સોંપ્યું. આથી પ્રગ્ન પર એ સત્તાનો દાવો રહ્યો. એક અંગ્રેજ લશ્કરનો અને બીજો નવાબનો. આ રીતે એ સત્તાનો અમલ પ્રગ્ન પર ચાલતો હોવાથી તેને 'દિરાજ્ય પદ્ધતિ' કહે છે. આ પદ્ધતિથી નવાબના માણસો પ્રગ્ન પાસે વધુ મહેસુલ માટે જોરબુદ્ધ કરતા. રાગતો કે નહિ અંગ્રેજ સैन्यને પ્રગ્નથી નહિ કહેવાતું. આ પદ્ધતિએ પ્રગ્નની 'સુડી વચ્ચે સોપારી' જેવી સ્થિતિ કરી નાંખી. આગળ જતા આ પદ્ધતિ નિષ્ફળ નિવડી. અને રાજ્યમાં અંધાધુંધી ફરી વળી. પછી વૉરન હેસ્ટિંગ્સે દિરાજ્ય પદ્ધતિને રદ કરી.

(૩) ક્લાઈવના સુધારા:—(૧) ક્લાઈવે કંપનિના નોકરોને લાયક તેમજ બીજી બક્ષિસો લેવાની મના કરી. (૨) કંપનિના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરતા અટકાવ્યા. (૩) લુદ્ધ વખતે સૈનિકોને બમાળું ભથ્થું મળતું તેના પર બંધન મૂક્યું. આથી ખર્ચમાં ઘટાડો થયો. આવી રીતે સુધારાઓ કરી ક્લાઈવે રાજ્યને વ્યવસ્થિત બનાવ્યું.

Q. 15. Show that Clive was a great Soldier and a great statesman.

સ. ૧૫. "ક્લાઈવ એક મોટો સૈનિક હતો, તેમજ એક મોટો રાજદ્વારી પુરુષ પણ હતો" એ કથન સાબિત કરો.

જુઓ સવાલ ૧૩મો અને ૧૪માની (૨) અને (૩) માંની હકીકતો.

Q. 16. What change, was brought about by the Diwani of Bengal? What were the reforms made by Clive in his last administration? Give an estimate of him.

સ. ૧૬. બંગાળની દીવાની મેળવવાથી રાજ્ય કારભારમાં શું શું ફેરફાર થયા? ક્લાઈવે જે સુધારા દાખલ કર્યા તે વિષે તમે શું જણો છો?

જવાબ માટે જુઓ સવાલ ૧૪માના, (૨) અને (૩) પેરાની હકીકતો.

હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તાના પ્રક્ષનું બી વાવનાર પહેલો નર કલાઈવિ હતો. તે એક સારો લડવૈયો તેમજ મુત્સદ્દી પણ હતો. તે પોતાની માતૃભૂમિ ઈંગ્લાંડના હિત ખાતર કલંકીત કાર્યો પણ કરતો, તે કહેતો “આવા કર્મો કરવાં તે તો મારો સ્વભાવજ છે. એકવાર શું પણ અનેકવાર તેવા કર્મો કરવા તૈયાર છું.” તેણે સારા સુધારા દાખલ કરી કંપનિનું રાજ્યતંત્ર વ્યવસ્થિત બનાવ્યું. કલાઈવિ યુદ્ધમાં અડગ હિંમત તેમજ ધૈર્ય રાખતો તેમજ તે સમયસૂચકતા વાપરી જતો. કલાઈવિ પોતાના સ્વાર્થ તેમજ કપટનીતિ માટે પ્રખ્યાત થઈ ગયો.

## વોરન હેસ્ટિંગ્સ : કંપનિની ખરી સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૭૪-૮૫.

વોરન હેસ્ટિંગ્સનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૩૨માં થયો હતો. ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં કંપનિની નોકરીમાં તે કલકત્તા આવ્યો ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં કલકત્તાની કાન્સીલનો સભાસદ થયો. ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં મદ્રાસ કાન્સીલનો તે સભાસદ થયો. ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં તે બંગાળનો ગવર્નર થયો. પોતાના બે સર્વના કારભાર દરમિયાન તેણે નીચેની બાબતો પર ધ્યાન આપ્યું:-

(૧) લશ્કરી ખર્ચ અને વ્યવસ્થિત રાજકારભાર માટે કંપનિની આવક વધારવી. (૨) કર ઓછા કરી ગરીબ લોકોને મદદ કરવી. (૩) કાયદેસર રાજ્ય કારભાર સ્થાપવો. (૪) કલકત્તામાં તમામ આફીસ ખસેડવી.

આ ઉપરાંત કલાઈવના રાજ્ય કારભારના અનુભવ પરથી નીચે જણાવેલા સુધારાઓ દાખલ તેણે કર્યા:-

(૧) કંપનિના નોકરો જે રીતે વેપાર કરતા હતા તેમાં ફેરફાર કર્યો. (૨) કચેરીઓ વ્યવસ્થિત સ્થાપી અને તેના કામ કાજ માટે નિયમો ઘડવામાં આવ્યા. (૩) કલાઈવની દિરાજ પદ્ધતિ નામુદ કરી અને બંગાળના

કલિકાના જિલ્લાઓમાં કલેક્ટરો નીમ્યા. (૪) શાહઆલમનું ૨૪ લાખનું વર્ષાસન બંધ કર્યું અને કેટલોક ખર્ચ કરી કર્યો. (૫) દીલ્હીના પાદશાહ પાસે અલાહાબાદ અને કોરા પ્રાંત લઈ લીધા. (૬) મુરશીરાબાદને બદલે કલકત્તામાં રાજધાની સ્થાપી. (૭) જમીનના મહેસુલની નવી આકરણી કરાવી. (૮) હા લોકોને હાથી દેવા પ્રયાસો કર્યા. (૯) બહા વારકોજદારી અને રાવાની અદાલતો સ્થાપી અને દરેક બહાના ઉપરી અધિકારી તરીકે એક કલેક્ટરને નીમ્યા.

■ ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટે કંપનિના રાજ્ય કારભાર ઉપર વિચાર કરી. આગલા અનુભવો ધ્યાનમાં લઈ કંપનિના રાજ્ય કારભારમાં સુધારો કરવા રેન્યુલેટીંગ એક્ટ ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં પસાર કર્યો. આ કાયદાથી કંપનિના અનિયમિત કારભાર ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો. આ કાયદાની રૂએ એક ગવર્નર જનરલ નીમવાનું નક્કી થયું. તેથી ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં હેસ્ટિંગને ગવર્નર જનરલ નીમવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૭૫ માં નંદકુવર ને કોંચીની સગ્ન થઈ. ઈ. સ. ૧૭૭૩-૭૪માં રોહીલાઓ સાથે અંગ્રેજો લડાઈમાં ઉતર્યા. રોહીલાઓ હાર્યા અને અને તેમની સત્તા નાશુદ્ધ થઈ. ઈ. સ. ૧૭૭૮-૮૨ માં પોંડો મરાઠી વિગ્રહ થયો. યુદ્ધ દરમિયાન સુરત અને પુરંદરની સંધિ થઈ પણ પુરંદરની સંધિ રદ કરવામાં આવી તેથી મરાઠા વિગ્રહ પાછો શરૂ થયો. ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં સાત્રાપાઈની સંધિ થઈ અને પહેલા મરાઠા વિગ્રહનો અંત આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૮૦-૮૪ માં બીજો મહેસુર વિગ્રહ થયો. હૈદરના હાથમાં મહેસુર રાજ્યની સત્તા હતી. હૈદર સાથે યુદ્ધ થયું પણ બન્ને પક્ષો વંતરાવર દોવાથી લડાઈનું આખરી પરિણામ ખાસ કંઈ આવ્યું નહિ. ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં હૈદર મરણ પામ્યો અને મેંગલોરની સંધિ થઈ ઈ. સ. ૧૭૮૪. આ બધા વિગ્રહોના ખર્ચને પહોંચી વળવા આકેવના નવાબ પાસે કંપનિની લાહેણી રકમો માંગી. નવાબ પાસે પૈસા ન હતા કારણ કે તેની મા અને દાદીમાની પાસે બધી જગીરો હતી. તેથી બેગમોને ખૂબ સતાવવામાં આવી.

હેસ્ટિંગ પોતાના રાજ્ય કારભાર દરમિયાન કાઉન્સીલના બીજા સભાસદોથી



નીતિમાં જુદો પડતો. તેઓ હેસ્ટિંગ્સ વિરુદ્ધ હતા. તે બાહોશ મુત્સદ્દી હતો. પણ જજ્જરો કાવા બાજુ હતો. તેની નીતિ વખોડવામાં આવી. ઈ. સ. ૧૭૮૮ માં પિટનો ઈંડિયા એક્ટ પસાર થયો અને કંપનિના રાજ્ય દારબારમાં માટે ફરકાર થયો. ઈ. સ. ૧૭૮૫ માં જ્યારે હેસ્ટિંગ્સ ઈંગ્લેન્ડ ગયો ત્યારે તેના રાજ્ય દારબાર માટે તેના પર ઘણા આરોપો મૂકવામાં આવ્યા.]

Q. 17. What were the difficulties that came in the way of Warren Hastings and how did he try to get rid of them ?

અ. ૧૭. વોરન હેસ્ટિંગ્સ જ્યારે ગવર્નર થયો ત્યારે તેને શરૂઆતમાં શું શું અડચણો નહીં ? તેને દૂર કરવાને તેણે શું શું પ્રયત્નો કર્યા.

વોરન હેસ્ટિંગ્સ ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં જ્યારે બંગાળનો ગવર્નર થયો ત્યારે તેના માર્ગમાં ઘણી અડચણો આવી હતી. તે અડચણો દૂર કરવા માટે તેણે ન્યાયી તેમજ અન્યાયી પગલાં લીધાં હતાં. તેના કાર્યને અવરોધ રૂપે આવતાની સાથે જ, તેણે કલાકવિની દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિને નાબૂદ કરી. આથી કંપનિના આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધારી. હેસ્ટિંગ્સે ખાલી થઈ ગયલી તીર્થંતરી ભરી દેવા માટે બીજાં અન્યાયી પગલાં બનાવસના રાજા ચૈયતસિંહ પર ભર્યું તેથી રાજાએ હેસ્ટિંગ્સના માંગેલા રૂ. ૨૭ લાખ આપ્યા. પણ બીજા તારે હેસ્ટિંગ્સે વધુજ માંગણી કરી તેમજ ૨૦૦૦ ઘોડેસવારો માંગ્યા. રાજાથી હેસ્ટિંગ્સની અયોગ્ય માંગણી ભરપાઈ નહિ થઈ. હેસ્ટિંગ્સે ચૈયતસિંગને આથી ૮૦ લાખ રૂપીઆ દંડ કરી તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો. આ દંડ તેના ભવિષ્ય પાસેથી લઈ તેને બનાવસની ગાદી સોંપી. મલ્હાર સિંધિયાએ ૧૭૭૦માં શાહ આલમને દિલ્લીની ગાદી પર બેસાડ્યો. આથી હેસ્ટિંગ્સે શાહઆલમને મળતું ૨૬ લાખ રૂપીઆનું પેન્શન રદ કર્યું. અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી પણ રોહીલાઓને હરાવવા બદલ તેને લશ્કરી ખર્ચ તેમજ પૈસાની મોટી રકમ લીધી. તેણે અયોધ્યાની બેગમને પણ કનડો, ગેરબ્યાજખી રીતે ૧ કરોડ રૂપીઆ લીધાં. આવી રીતે ખાલી થઈ ગયલી તીર્થંતરી તેણે ભરી દીધી.

ઈ. સ. ૧૭૭૪નો રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ પણ હેસ્ટિંગ્સના કાર્યને નડતરરૂપ હતો. આ એક્ટની કાંઈ ગવર્નર જનરલને ચાર સભ્યોની એક કમીટી સલાહ આપવા નીમાઈ. આ કમીટીના ત્રણ સભ્યો હેસ્ટિંગ્સના કાર્યને હંમેશા અનુમોદન આપતાંજ નહિ. આથી હેસ્ટિંગ્સને કેટલાક સુધારા કરવાનું મુશ્કેલ પડ્યું. પણ તે કમીટીનો એક સભ્ય જે હેસ્ટિંગ્સનો દુશ્મન હતો તે મૃત્યુ પામ્યો. આ કમીટીમાંના હેસ્ટિંગ્સના શત્રુ ફ્રાન્સિસ નન્દકુમારનો પક્ષ લીધો અને હેસ્ટિંગ્સ પર લાંચ લેવાનો આરોપ મૂક્યો. પણ કામેલ, કાવત્રાખાજ હેસ્ટિંગ્સે આજ સમયે નન્દકુમાર પર લાંચ લેવાનો સામો ખેડો આરોપ મૂકી ફ્રાંસી દેવડાવી. આવી રીતે બીજા મુશ્કેલીમાંથી હેસ્ટિંગ્સ ઉગરી ગયો. રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ પ્રમાણે કલકત્તામાં એક વડી કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. આ કોર્ટની સત્તા વિશે કંઈ પણ ચાક્રસ ધારણ મુકવામાં નહિ આવ્યું હતું. આથી હેસ્ટિંગ્સને ઘણી વખત તેના જઘડામાં ભાગ લેવો પડતો. આ કોર્ટ ગવર્નર જનરલ તેમજ હિંદની બીજા કોર્ટ પણ સત્તાથી પર હતી કારણ તાજે તેને નીમી હતી આથી કરીને હેસ્ટિંગ્સ જઘડામાંથી બચવા માટે વડી કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશને કંપનિનો કોર્ટના વડો બનાવ્યો.

હેસ્ટિંગ્સ જ્યારે ચારે બાજુથી મુશ્કેલીમાં ઘેરાયેલા હતા ત્યારે મરાઠા અને હૈદરઅલી સાથે પણ તેને યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું. આ યુદ્ધમાં ચાતુર્ય વાપરી હેસ્ટિંગ્સે હૈદરઅલી તેમજ મરાઠાઓને સાથે સંધી કરી મુશ્કેલીનો નાશ કર્યો. મરાઠાઓ સાથે સાલખાઈના કરારથી અને હૈદરઅલી સાથે મંજેરનો કરારથી યુદ્ધોનો અંત આવ્યો.

હેસ્ટિંગ્સે ધૈર્ય રાખી પોતાની આડે આવેલી સર્વ મુશીબતોનો સામનો કરવા બાજબી તેમજ ગેરબાજબી પગલાં લીધાં. તેના અંચાલ પગલાં માટે હેસ્ટિંગ્સ પર અમીર મંડળમાં કામ ચાલ્યું હતું પણ અંતે તે નિર્દોષ રહ્યો હતો.

Q. 18. What do you know of Warren Hastings. Why was he impeached? What was the result?

સ. ૧૮. વોરન હેસ્ટિંગ્સના રાજ્ય કારભારનું હુંકમાં વિવેચન કરો. તેના ઉપર શા માટે આક્ષેપો મુકી કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું ?

ઈ. સ. ૧૭૩૩માં વોરન હેસ્ટિંગ્સનો જન્મ થયો હતો. તેને ૧૭ વર્ષની વયમાં ગરીબાઈને લીધે, ઈ. સ. ૧૭૫૦માં હિંદમાં ઈ. ઈ. કંપનિના કારકુનની જગ્યાએ આવવું પડ્યું હતું. નાનપણથીજ એનામાં હોશિયારી, ધીરજ તેમજ બુદ્ધિએ સ્થાન લીધું હતું. કલાકવ જ્યારે ઇંગ્લાંડ હંમેશને માટે ગયો ત્યારે હિંદમાં કોઈ એવો અંગ્રેજ અમલદાર કે અધિકારી નહિ હોતો કે જે આખી અંગ્રેજ રાજ સત્તા કામમાં લાવી શકે. આથી કલાકવના ગયા પછી અને હેસ્ટિંગ્સના ગવર્નર પદે આવતાં પહેલાંનો વચ્ચો સમય અંધારુથીયો ભરપૂર હતો. હેસ્ટિંગ્સ જ્યારે ૧૭૭૨માં બંગાળનો ગવર્નર થયો ત્યારે તેને ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. પહેલીજ મુશ્કેલી તે કલાકવની 'દિરાજક પદ્ધતિ'. આ પદ્ધતિ તેણે આવતાંની સાથેજ રદ કરી અને દેશીઓના હાથમાંથી જમીન મહેસુલની વ્યવસ્થા લઈ તેણે કંપનિના હાથમાં સાંપી, અંગ્રેજ અમલદારો નીમ્યા. આ ઉપરાંત તેણે વસુલી મંડળ સ્થાપ્યું. આ મંડળને વસુલ ભેગી કરવાના સર્વ અધિકાર સાંપ્યા. તેણે એક જમીન મહેસુલ પદ્ધતિ કરી એવું ઠરાવ્યું કે જે જમીનદાર વધુ પૈસા આપે તેને પાંચ વર્ષ સુધી જમીન ગણાતે આપવી.

ત્રીજેરીમાં પૂરતા નાણાં નહિ હોવાથી રાજ્યકારભારમાં મુશ્કેલી નડી. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા તેણે ગેરવ્યાજખી પગલાં ભરવાનો આશરો લીધો. અંચલ સિંગ, અયોધ્યાના બેગમે, રોહીલાઓ વગેરે પર બુલ્લમ કરી પૈસા પડાવ્યા અને ત્રીજેરી તર કરી. આ કૃત્યે હેસ્ટિંગ્સના જીવન ને કલંકિત બનાવ્યું.

તેને રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ તેમજ નંદકુમાર, હંદરચલી તેમજ મરાઠાઓ સાથે પણ ટક્કર ઝીલવી પડી હતી. “રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ” તેને ખુબ નબ્બો હતો. કારણ એની રૂએ ચાર સભ્યોની કમીટીનું જ હેસ્ટિંગ્સને માનવું પડતું હતું. એ કમીટીમાં વધુમતી હેસ્ટિંગ્સના દુશ્મનોની હતી. પણ હેસ્ટિંગ્સના

નસીએ તે વધુમતી વધુ વાર નહિ ટકા અને હેસ્ટિંગ્સની મુશ્કેલી દૂર થઈ. બાકીની મુશ્કેલીમાં હેસ્ટિંગ્સે ધીરજ અને નિડર તાથી અયોગ્ય નીતિ ધારણ કરી અડચણો દૂર કરી.

હેસ્ટિંગ્સે રાજ્ય કારભાર સુધારી ઘણા સુધારા પાણુ કર્યા. (સુધારા માટે જુઓ સવાલ ૧૯ માં નું ચ)

હેસ્ટિંગ્સ જ્યારે ઇંગ્લાંડ ગયો ત્યારે અંગ્રેજ સત્તાના લાઘવમાં બંગાળ, બિહાર, મુંબઈ, ઓરિસ્સા, કોશી, મદ્રાસ, ગુરત તેમજ બીજા કેટલાક મુલકો હતાં. હેસ્ટિંગ્સ ઇંગ્લાંડ ગયો ત્યારે તેના પર નંદકુમાર, અયોધ્યાની બેગમે, રોહીલા તેમજ ચંચતસિંગ વગેરે પ્રકરણો માટે અમાર મંડળે દાવો ચલાવ્યો. અફ આ દાવો માંડવામાં મુખ્ય હતો. પણ અતે હેસ્ટિંગ્સે પોતાની માતૃભૂમિ ઇંગ્લાંડ ખાતર જ આવાં કાળાં કાર્મો કર્યાં હોવાથી નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યો. હેસ્ટિંગ્સ બ્રીટીશ સત્તાને સંકટમાં નહિ નાંખતાં પોતે જ પોતાની માતૃભૂમિ ખાતર સંકટમાં કંપલાવવા લગ્યદીએ તૈયાર રહેતો હેસ્ટિંગ્સ ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં મૃત્યુ પામ્યો. કલાકેવ અંગ્રેજ રાજ્ય સત્તાનો પાયો નાંખ્યો અને હેસ્ટિંગ્સે તે વધુ મજબુત બનાવ્યો.

હેસ્ટિંગ્સ જેવો કાબેલ, જે વખતસર ભયાંકર નોશનમાં સપડાયલી અંગ્રેજ સત્તાની નાવનો સફાની નહિ થયો હોત તો અંગ્રેજ રાજ્ય કારભારમાં છવાયલી અંધાધુન્ધી અને પૈસાની પટેલી તંગી જેવા ભયાંકર નોશનમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સત્તાની નાવ શું હેદરચલી તેમજ મરાણ જેવા મોટા ખડકોની સાથે અથડાઈ ને ચૂરે ચૂરા નહિ થાત કે ?

**Q. 19. Write short notes on:- (a) The Regulating Act. (b) The Reforms of Warren Hastings.**

સ. ૧૯. નીચે જણાવેલી બાબતો વિષે દ્વંક નોંધ લખો:-

અ. નિયામક સુધારો. વ. વોરન હેસ્ટિંગ્સના સુધારા.

(અ) નિયામક ધારો (the Regulating Act):-જ્યારથી કલાકેવે હિંદો કિનારો હમ્મેશને માટે છોડ્યો ત્યારથી કંપનીની નાણાંકીય

સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન અગડતી ગઈ. કંપનિ પોતાનું દેવું બરપાલ કરવાને અશક્ત બની. આથી કંપનિએ ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ પાસે ૧ લાખ પાંડની માંગણી કરી. પાર્લામેન્ટે આ સોનેરી તક જવા નહિ દીધી. પાર્લામેન્ટે ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ અથવા નિયામક ધારો પસાર કર્યો.

નિયામક ધારાની રુએ પાર્લામેન્ટે કંપનીને નાણાં આપ્યાં. તેમજ અંગાળના ગવર્નરને આખા બ્રિટિશ હિંદના વડો-ગવર્નર-જનરલ બનાવ્યો. તેના હાથ નીચે મુંબઈ તેમજ મદ્રાસના ગવર્નરો ને પણ મુકવામાં આવ્યા આ ગવર્નર જનરલને મદદ કરવા ચાર સભ્યોની એક કાઉન્સીલ નીમી. કાઉન્સીલના સભ્યો તેમજ ગવર્નર-જનરલની નીમાળુંક તાજના હાથમાં સાંપી. તેમજ ગવર્નર જનરલે રાજ્ય વહીવટ કાઉન્સીલના કહેવા પ્રમાણે બહુમતીથી જ ચલાવવો. આ ચાર સભ્યોને પણ ગવર્નર-જનરલ ટેટલી જ સત્તા હતી. કલકત્તામાં એક વરિષ્ઠ કોર્ટ (સુપ્રીમ કોર્ટ) સ્થાપી. આ કોર્ટમાં એક વડો ન્યાયાધીશ અને બીજા ત્રણ મદદનીશ ન્યાયાધીશો મુક્યા. આ ન્યાયાધીશોની નીમાળુંક ઈંગ્લાંડના તાજને સાંપી. આ ન્યાયાધીશો ગવર્નર-જનરલ અને તેની કાઉન્સીલથી સ્વતંત્ર હતા. કંપનિના નોકરોને ખાનગી વેપાર તેમજ અલિસ લેવાની મનાઈ કરી. કંપનિએ પોતાના કાર-મારની માલિતી પાર્લામેન્ટને આપવી, આ પ્રમાણે રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ નિયામક ધારાથી પાર્લામેન્ટના હાથમાં ઈ. ઈ. કંપનીનો રાજ્ય વહીવટ આવ્યો. કંપનિના કારમાર પણ તેથી સુધર્યો.

આ ધારામાં કેટલીક ત્રુટિઓ પણ હતી. જે ત્રુટિઓનો ભાગ ચોરન હિંદિસને થતું પડતું હતું. કાઉન્સીલના સભ્યોને ગવર્નર જનરલના સમાન હુકમધારી બનાવ્યા હોવાથી ગવર્નર-જનરલનું ફક્ત નામજર માત્ર રહ્યું હતું. પોતાના નામ પ્રમાણે તેને બીજી કોઈ ખાસ સત્તા નહિ મળેલી. વળી બહુમતીનું તૂટ પણ ગવર્નર જનરલને હરથડીએ નડતું. વરિષ્ઠ કોર્ટના ન્યાયાધીશોને હિંદમાં ન્યાય આપવાની આવડતના ધોરણમાં કંઈ પણ ધોરણ વડી આપવામાં આવ્યું ન હતું. આથી તેઓ ઈંગ્લાંડનાજ કાયદા પ્રમાણે હિંદની વરિષ્ઠ કોર્ટનું ગાંડું હાંકતા. આ સિવાય બીજી ખામીઓ પણ હતી. જે



ખામોંઓએ અગાડી જતાં 'પિટના ઈંડિયા બીલ'ને જન્મ આપ્યો.

(બ) ચોરન હેસ્ટિંગ્સના સુધારા:—હેસ્ટિંગ્સે કલાઈવની દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિને નાબુદ કરી. તેણે નવાખના માણસોના હાથમાંથી મહેસુલ ઉધરાવવાની સત્તા ખેંચી લીધી. તે સત્તા અંગ્રેજ અમલદારોને સોંપી. તેણે પ્રાંતોના ભાગલા પાડી જીલ્લા બનાવ્યા અને દરેક જીલ્લા ઉપર એક અંગ્રેજ અમલદાર નીમ્યો જે કલેક્ટર કહેવાયો. તેણે એક નવીન જમીન મહેસુલ પદ્ધતિ દાખલ કરી. જેથી જે જમીનદાર વધુ જમીનના નાણાં આપે તેને પાંચ વર્ષને માટે જમીન ગણતે આપવી. તેણે કલકત્તા તેમજ ખીજત અન્ય સ્થળોએ ફોજદારી તેમજ દીવાની કોર્ટો સ્થાપી. તેમજ તેણે ન્યાયાધીશોને સલાહ આપવા હિંદુ તેમજ મુસ્લીમ પંડિતો નીમ્યા. તેણે હિંદુ તેમજ મુસલમાની કાયદાનું કોર્ટને ઉપયોગી પુસ્તક પણ અંગ્રેજી ભાષામાં બનાવડાવ્યું તેણે કંપનિના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરતાં બંધ કર્યા તેમજ બંગાળના દીકરા રૂપ નવાખ શાહઆલમનું પેન્શન પણ બંધ કર્યું. આ તેમજ ખીજત અન્યાયી રીતે પૈસા ભેગા કરી કંપનિની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી હેસ્ટિંગ્સે ખીજત પણ કેટલાક સુધારા કર્યા; અને અંગ્રેજ સત્તાને ટૂંકી જતી બચાવી.

Q. 20. What do you know of:—(1) Raja Nand Kumar. (2) The Begums of Outh. (3) The Rohilla War. (4) Raja Chait Sigh.

સ. ૨૦. (૧) નંદકુમાર. (૨) અયોધ્યાની બેગમ. (૩) રોહીલા યુદ્ધ. (૪) રાજા ચૈતસિંગ, વિષે જે બાણતાં હોય તે જાણો.

(૧) નંદકુમાર:—નંદકુમાર એક બંગાળના પ્રતિષ્ઠિત અને રાજકારભારમાં જરા આગળ પડતો ભાગ લેનાર બ્રાહ્મણ હતો. આ નરે હેસ્ટિંગ્સ પર મુત્તીબેગમ પાસેથી ૩૦ લાખ રૂપીઆની લાંચ લેવાનું તહેમત મોકલ્યું. હેસ્ટિંગ્સની કાઉન્સિલનો સભ્ય અને હેસ્ટિંગ્સનો કદો વિરોધી ફ્રાન્સીસે આ તહેમતને અગત્યનું ગણી, આવેલી તકને ન છોડતા હેસ્ટિંગ્સને કોર્ટમાં

ધસડ્યો. હેસ્ટિંગ્સ પણ કંઈ નંદકુમાર તેમજ ફ્રાન્સીસથી ઊતરે એવો નહિ હતો. તેણે પણ એક કાવત્રુ રચ્યું. નંદકુમાર પર પણ તેણે એક ખોટો દસ્તાવેજ કરી આપવાના આરોપ દોળ્યો. હેસ્ટિંગ્સે કોર્ટ પાસે નંદકુમારને ફાંસી અપાવી.

(૨) અયોધ્યાની બેગમો:—આ બેગમો અયોધ્યાના નવાબ અસફ-દૌલાની મા તેમજ દાદી હતા. અયોધ્યાના નવાબની માલમિલકત બધી આ બેગમોના હાથ પર હતી. બેગમો પાસે આથી કરીને અખૂટ ધનભંડાર હતો, અયોધ્યાનો નવાબ કંપનીનું ધણુંજ ભારી દેવું ભરવાને અશક્તિમાન હતો. આથી હેસ્ટિંગ્સે બેગમો પાસેથી પૈસા પડાવવા પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું. હેસ્ટિંગ્સને એમ હતું કે આજ બેગમોએ ચેતસિંગને પણ મદદ કરી હતી. આવી રીતે બે અબજના પર જોર જીતી લેવા કરીને રા. ૭૬ લાખ હેસ્ટિંગ્સે લૂંટ્યા. આ નિંદનીય કાર્ય માટે હેસ્ટિંગ્સ પર ઇંગ્લાંડમાં દાવો ચાલેલો પણ અતમાં તેને નિર્દોષ ગણી મુક્ત કરવામાં આવેલો.

(૩) રોહીલા યુદ્ધ:—રોહિલા રાજ્ય અયોધ્યાના નવાબને ૪૦ લાખ રૂપિયા આપવાનું વચન આપ્યું હતું. તેના બદલામાં અયોધ્યાના નવાબે રોહીલાઓને મરાઠાઓથી બચાવવાનું વચન આપ્યું હતું. આ વાત એમને એમ નવાબની લશ્કરી મદદ વિના પતી ગઈ. પણ અયોધ્યાના નવાબે તો વગર ફેગટના રા. ૪૦ લાખ માંગ્યાં. રોહીલાઓ આવી રીતે માંગેલી રકમ નવાબને કંઈપણ શ્રમ લીધા વિના મફતમાં આપે ખરા કે ? રોહીલાઓએ પૈસા નવાબને ન આપ્યા. નવાબે આ પૈસા મેળવવા હેસ્ટિંગ્સની મદદ માંગી. હેસ્ટિંગ્સે વિના કારણ રોહીલખંડ પર ચડાઈ કરી; રોહીલાઓને કચડી નાંખી રોહીલખંડના નવાબને અપાવ્યો. આ તેમજ અયોધ્યાની બેગમો માટે ભરેલા પગલાં માટે હેસ્ટિંગ્સના જીવન ચરિત્રમાં કલંક ઇતિહાસના એક પાને રહી ગયો છે.

(૪) રાજા ચેચતસિંગ:—જુઓ સવાલ ૧૯ માની હકીકત.

Q. 21. Sketch the character of Warren Hastings explaining his administrative qualities and his achievements.

સ. ૨૧. વૉરન હૉસ્ટિંગ્સની રાજ્યનીતિ અને તેના કારખારની સમાલોચના કરો. જુઓ સવાલ ૧૮ માંનો જવાબ.

### કાર્નવૉલિસ : ઇ. સ. ૧૭૮૬-૯૩

ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં કાર્નવૉલિસ હિંદુસ્તાનમાં ગવર્નર જનરલ અને મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે આવ્યા અને રાજ્ય કારખાર પેતાના હાથમાં લેવા તે માયાળુ. ડટ નિશ્ચયવાળો અને બગવાન રાજ્ય કર્તા હતો. હિંદમાં શાંતિ જળવાઈ રહે એવી નીતિ અખલ્યાર કરવાની તેની ઉમેદ હતી. લડાઈ આ, વિશ્રાંતિ અને રાજ્ય ખટપટથી વિમુક્ત રહેવાની તેની ખાસ નીતિ હતી. તેણે નીચે પ્રમાણે મુખ્ય સુધારા કર્યા:-

(૧) ન્યાય ખાતું: મુદ્દા ખાતાને ન્યાય ખાતાથી જુદું પાડ્યું.  
(૨) પોલીસ ખાતું: ફાજદારી ગુનાંદો માટે પ્રાંતની અને હવાની અદાલતોને જુદી પાડી અને હવાઓના વિભાગો પાડી તેના ઉપર એકેક પોલીસ અમલદાર નીમ્યો. (૩) બંગાળમાં કાયમી જમા બંદી દાખલ કરી. જમીન દારોને લમેશન માટે માલીક બનાવ્યા અને કાયમી મહેસુલ નક્કી કર્યું. (૪) હિંદીઓ ને મોટી નોકરી અને એદલાઓ ઉપરથી ખાતલ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૮૨-૮૨ માં ત્રીજો મહેસુલ વિગ્રહ થયો. આ લડાઈ ટીપુ સુલતાન સાથે થઈ હતી. ટીપુ હારી ગયો અને ઇ. સ. ૧૭૮૨ સિરગમ પડેલી સંધિ થઈ. કાર્નવૉલિસ હિંદના દરજ્જાને ચારિત્રવાન પુરુષ હતા. અને તેણે યુરોપના યુદ્ધમાં લરકરી અમલદાર તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. આ કારણથી ખાન હિંદના રાજ્ય કારખાર ચલાવવાનું કાર્ય તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

સરજ્ઞેન શાર : ઈ. સ. ૧૭૯૩-૯૮

કાર્નવોલિસ પછી સરજ્ઞેન શાર હિંદ આવ્યો. તે પણ શાંતિ ને ચલતો હતો. કંપનિના ડાયરેક્ટરોએ એને એવું ફરમાન કર્યું કે દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં તેણે હિતરતું નહિ. આ રાજ્ય નીતિ તપાસી જાણ્યાં અને તેથી ટીપુ અને મરાઠાઓ અંગ્રેજો દાંડી કાઢવા પ્રેરાયા અને નિકામે ફ્રેન્ચોની તેજ કામ માટે મદદ લીધી.]

Q. 22. Write briefly on:—(1) Pitt's India Bill. (2) Lord Cornwallis and the Permanent Revenue Settlement.

સ. ૨૨. પિટનું ઇન્ડિયા બીલ અને કાયમી મહેસુલી પદ્ધતિ વિષે લખો.

(૧) પિટનું ઇન્ડિયા બીલ:—આપણે જોયું કે રેગ્યુલેટીંગ એક્ટમાં કંપની ખામીઓ હતી. આથી કોર્સે હિંદમાં કંપનિના રાજ્ય વહીવટને વ્યવસ્થિત કરવા અને રેગ્યુલેટીંગ એક્ટની ખામીઓ દૂર કરવા એક બીલ ઈંગ્લેન્ડના પાર્લમેન્ટમાં મોકલ્યું. પણ તે વખતના ઈંગ્લેન્ડના રાજા હજી જીવે અને આણ પડી તેને હડાવી દીધું. ત્યારપછી નાના પિટ વડાપ્રધાન તરીકે આવ્યો અને તેનું તેજ બીલ યોગ્ય વધારા વટાડા સાથે પસાર કરાવ્યું. ૧૭૮૪. આ બીલ પ્રમાણે હિંદના રાજ્ય વહીવટ પર અંકુશ રાખવાને ઈંગ્લેન્ડમાં એક બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલની સ્થાપના થઈ. તેમાં ૭ સભાસદોની સંખ્યા મંજૂર થઈ અને તેની નીમણુંક ઈંગ્લેન્ડના તાજ દરે. હિંદમાં ગવર્નર-જનરલ ને સલાહ આપવા માટે કાઉન્સિલ હતી તેમાં એક બોરો ફરી તેની સંખ્યા ત્રણની રાખી. અસાધારણ આયતમાં ગવર્નર-જનરલને આ કાઉન્સિલની ઉપર વડ જવાની સત્તા આપી. ગવર્નર-જનરલ બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલની રજા વિના કોઈપણ હિંદના દેશી રાજ્ય સાથે સંધી કે યુદ્ધ કરી શકે નહિ. આ કાયદાથી કંપનિના ડાયરેક્ટરોના હાથમાંથી રાજ્ય વહીવટ કરવાની ખરી સત્તા જતી રહી અને બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલના હાથમાં ગઈ. પરંતુ ડાયરેક્ટરોને કંપનિના વેપારમાં દેખરેખ રાખવાની સત્તા કાયમ રહી. પિટના બીલે હિંદનો કંપનીનો

રાજ્ય કારભાર પાર્લામેન્ટના હાથમાં મૂક્યો. આથી ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટને હિંદના રાજ્ય વહીવટમાં માથુ મારવાનો હક્ક મળ્યો. પિટના બિલ પ્રમાણે હિંદનો રાજ્યવહીવટ ઈ. સ. ૧૮૫૮ સુધી ચાલ્યો.

## (૨) કોર્ન વોલિસ અને કાયમી મહેસુલ પદ્ધતિ:-

હોસ્ટિંગ્સ પછી કોર્નવોલીસે હિંદના ગવર્નર-જનરલ તરીકે હિંદને કિનારે થયે મૂક્યો. ૧૮૮૬ કોર્નવોલિસ બ્યારે ઇંગ્લંડથી ગવર્નર-જનરલ તરીકે ઉપડ્યો ત્યારે તેણે પાતે 'રિવ્યુએટીંગ એક્ટ' તેમજ 'પિટના બિલ' પ્રમાણે મળેલી મર્યાદીત સત્તા કરતાં પણ વધુ સત્તા મેળવીનેજ આવ્યો હતો. પાતાની ક્રાઉન્સીલને વખત આવે ઠોકરે મારી વર્તવાની સત્તા તેને મળી. બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલે તેને હિંદના લશ્કરનો મુખ્ય સેનાપતિ પણ નીમ્યો. કોર્ન વોલિસ હિંદથી તદ્દનજ અગ્નપ્ત્યો હતો. તે 'નોન ઇન્ટરવેન્શન પોલિસી' તટસ્થતાનું ધોરણુ-ને અનુમોદન આપતો પણ બ્યારે બ્રિટીશ સત્તા ભયમાં આવી પડે ત્યારે એ 'તટસ્થતાના ધોરણુ'ને કોરે મૂકી કામ કરતો. કોર્નવોલિસે ટીપુ સાથે ત્રીજો મહેસુલ વિચલ બાહેર કર્યો. લડાઈમાં તે જીતે ગયો. અને ટીપુને હરાવ્યો અને સંધી કરી તેની પાસેથી સાલેમ, મદુરા અને મલખાર પરગણું મેળવ્યાં. કોર્નવોલિસે સુધારા ધણુ કર્યા:-કોર્નવોલીસે કંપનિના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરી તેમજ બીજી અન્યાયી રીતે પૈસા કમાતા બંધ કરી તેઓના પગારમાં વધારો કર્યો. કોર્નવોલિસે એક હિંદી સનંદી મુઝા નોકરીની યોજના હાખલ કરી. હોસ્ટિંગ્સના સુધારા પ્રમાણે મહેસુલ વસુલ કરનાર કલેક્ટરો પાસેથી ન્યાય આપવાની સત્તા લઈ લીધી. તેઓને ફક્ત મહેસુલ વસુલ કરવાની જ સત્તા આપી. ન્યાય આપવા માટે બીજા ન્યાયાધીશો નીમ્યા. ન્યાય આપવા માટે તેણે દરેક જિલ્લા પ્રમાણે એક ટીકાની અને બીજી ફોજદારી એમ ફોર્ટી સ્થાપી. તેણે કલકત્તા, પટણા, લાકા તેમજ મુર્શીદાબાદમાં ન્યાય જલદીથી આપી શકાય તે માટે મુખ્ય અદાલતોની સ્થાપના કરી. આ ન્યાયાધીશોની પદવી પર એકલા અંગ્રેજો જ આવી શકતા. તેણે હિંદુ કાયદાની સમજણ પાડવાને હિંદુ પંડિતો તેમજ મુસલમાની કાયદા માટે કાજની નીમણુંક ન્યાયાધીશોની મદદ માટે કરી. તેણે ચોર



કુટાડ્યોનો ભય પણ કંઈક અંશે દૂર કરવા પોલીસ ખાતાની સ્થાપના કરી. તેણે કાયમી જમાબંધીની (Permanent Revenue Settlement) શરૂઆત કરી.

કંપનિને ચોરન હેસ્ટિંગ્સની, જે વધુ નાણાં આપે તેને જમીન પાંચ વર્ષને માટે લીઝામથી આપવી, એ પદ્ધતિ ફગાવવી નહિ નીવડી. આથી કંપનિની આર્થિક સ્થિતિમાં યગાંટો થતો ગયો. તેથી કાર્નવાલિસે ૧૭૫૩ માં એક કાયમી જમાબંધીની યોજના અમલમાં મૂકી. એની રૂએ યધી જમીન જુના જમીનદારોને આપી હતી જમીન મોહમુલ ભરવાને માટે અમુક ચાકસ રકમ હુમેશને માટે દરાવી. યધી જમીન પર જમીનદારોના જરૂર હક રહે પણ તેઓને અમુક દરાવી આપેલું જરૂર મોહમુલ દર વરસે અંગ્રેજ સરકાર ને ભરવું. આ યોજના અંગણ, ગિદાર અને એરિસામાં પહેલ વહેલી દાખલ તેણે કરી. આ યોજનાથી લાભ તેમજ ગેર લાભ પણ થયાં. સરકારને દર વરસે જમીનની માપણી કરી જમીનનું લીઝામ કરવાની ખટપટ જતી રહી. તેમજ જમીન પણ દિવસે દિવસે જમીનદારો સુધારતા ગયા. અંગ્રેજ સરકારને આથી કંઈક અંશે ખેડ પણ જતી. કારણ કે વધુ જે અનાજ પાકે અને જમીનદારને વધુ નફો થાય તો પણ સરકારને તો પેલી દરાવેલી જરૂર મોહમુલ મળતી. ખીચારા ખેડુતા પર આ યોજનાથી જમીનદારો જુદમ જુગ્ગરવા લાગ્યા. કાર્નવાલિસ હુમેશને માટે આ કાયમી જમાબંધીના પિતા તરીકે ઇતિહાસમાં ઓળખાઈ રહેશે.

### માકવેસ વેલેસ્લી: ઈ. સ. ૧૭૬૮-૧૮૦૫

[શરૂઆત શોર પછી ઈ. સ. ૧૭૬૮ માં માકવેસ વેલેસ્લી ગવર્નર જનરલ થયો. આવતાંની સાથે તેને માલમ પડ્યું કે “નોન ઇન્ટર વેનશન” નીતિથી અંગ્રેજ સત્તા ભયમાં આવી પડી હતી, હિંદના દેશો રાજાઓને એ નીતિથી હિતજન મળ્યું. આ ઉપરાંત અંગ્રેજ વિરુદ્ધ ફ્રેન્ચ લોકો પણ

દેશી રાજ્યોને મદદ કરતા. યુરોપમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. વેલેસ્લી લિંક આવ્યો ત્યાર પહેલાં કંપની ફક્ત પોતાના વેપારના નફા ઉપર વધુ ધ્યાન આપતી પણ તેના આવ્યા પછી કંપનીના વહીવટની રૂબરૂના નફાન બદલી નાંખી. તેણે લિંકના દેશી રાજ્યો ઉપર ફ્રેન્ચની લાગવગ અને સત્તા નાબુદ કરી. તેના એક લશ્ચુ રાજ્યદારનાર અને દેશી રાજ્યોને ખાસસા કરવાની પદ્ધતિને પરિણામે તેણે અંગ્રેજ લોકોની સંખ્યાપરી સત્તા લિંકમાં સ્થાપી. કંપનીની આર્થિક સ્થિતિ તેણે સુધારી; કંપનીના રાજ્ય વિસ્તાર વધાર્યો; કંપનીની આબરૂ વધારી અને એક મોટું રાજ્ય આપ્યું.

૪૮ સાદાયક યોજના વારન હિંડિસે દાખલ કરી હતી તેમાં તેણે સુધારો કર્યો. આ સાદાયક યોજનાથી દેશી રાજ્યોના ખર્ચા હર થયા અને કંપનીને લશ્કર ખર્ચ આપ્યું થયું. દેશી રાજ્યોએ પોતાના લશ્કર ઉપરના કામ ગુમાવ્યા અને આગસ્ટ બન્યા.

ઈ. સ. ૧૭૯૮માં ટીપુ સુલતાન સાથે ચાંચા મૈદુર વિગ્રહ થયા. ટીપુએ નેપોલિયનની સાથે મળી ૧૪મી અંગ્રેજોને લાંટી કાઢવાના પ્રયત્નો કર્યા પણ ટીપુ હારી ગયો અને મરણ પામ્યો. મૈદુરના રાજ્યદારનાર જીના વારચ દારને વેલેસ્લીએ સાંખ્યો. તે ઉપરાંત તાંબેર, સુરત, કાશ્મીર, રાણપુર અને ગોરખપુર ખાસસા કર્યા. ઈ. સ. ૧૮૦૩-૪માં બીજો મરાઠા વિગ્રહ થયો હતો. પેશ્વાએ અંગ્રેજો સાથે વસાહતો કરાર કર્યા અને તેથી ભોંસલે અને સિંધીયાએ સાથે મળી અંગ્રેજો સામે લડાઈ લડાઈ કરી.

ઈ. સ. ૧૮૦૮-૯માં ત્રીજો મરાઠા વિગ્રહ થયો. આ વિગ્રહ ૧૮૧૮-૧૯ નાં દાયકાકર સાથે મિત્રરાજ્યો પર આક્રમણ કરવા માટે થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૦૫ વેલેસ્લીએ પોતાના આદ્ધાનું રાજનામું આપ્યું કારણકે તેના રાજ્યદારનારથી ડાયરેક્ટરોને અસંતોષ થયો હતો. ત્યાર પછી થોડા મહીના સુધી લાડ કાર્નવાલિસ ગવર્નર બનરત થયો હતો.]

Q. 23. What was the political condition of India when Marquis of Wellesley came to India

as a Governor-General of India ? How did he try to face the Situation ?

સ. ૨૩. માર્કવેસ ઓવ-વેલેસ્લી જ્યારે હિંદ આવ્યો ત્યારે હિંદની પરિસ્થિતિ કેવી હતી ? તે પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાને તેણે શું શું યાજનાઓ અમલમાં મુકી ?

ગવર્નર જનરલ સર જોન શેારની તટસ્થતાની નીતિએ અંગ્રેજ કંપનિની કામિત હિંદના બીજા દેશી રાજ્યોમાં ઓછી કરી નાંખી હતી. આથી જ્યારે વેલેસ્લીએ હિંદને કિનારે પગ મુક્યો ત્યારે દેશની સ્થિતિ અશાન્તિના કાળા વાદળોથી ઘેરાઈને ગંભીર બની હતી. યુરોપમાં અંગ્રેજો નેપોલિયન સાથેના બચકર મારવામાં રોકાયેલા હતા. હિંદમાં પણ તેજ વખતે જો વેલેસ્લી જેવો કામિલ રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર ગવર્નર જનરલ આવ્યો ન હોત તો કદાચ અંગ્રેજ સત્તાના ચૂરેચૂર થઈ ગયા હોત. હિંદના દરેક રાજ્ય અંગ્રેજ સત્તાને કોંપેડી નાંખવાના સ્વપ્ના મેલી રહ્યાં હતાં. મલ્દીવોના ટિપુ તેમાં અગત્યનો ભાગ ભજવતો હતો. ટિપુએ તો સમયની નાહ પારખી પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્યસ્થાપવા પુરજોશમાં લશ્કરમાં ભરતી કરી. તે જૂન્યોને ફૂંચ્યો અમલદારોને હાથે તાલીમ અપાવતો. ફૂંચ્યો તેમજ અશ્વધાનો સાથે મળી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા માટે ટિપુ જેર સંચાર કરી રહ્યો હતો. યુરોપને ધુળવનાર મહાનવીર નેપોલિયનને પણ તેણે હિંદ આવી, અંગ્રેજ સત્તાનો નાશ કરવામાં મદદરૂપ થવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું. નેપોલિયને તે સ્વીકાર્યું પણ વખતસર આવી નહિ શક્યો. સિંધીયા હાહકર, નિઝામ વગેરે પણ અંગ્રેજોને ‘પાણીચુ’ આપવામાં સંમત હતા અને તેથી તેઓ પણ પોતાના લશ્કરને ફૂંચ્યોને હાથે કેળવતા હતા. અફઘાનિસ્તાન તેમજ નેપાળના રાજાઓ પણ ટિપુના વિચારનાજ હતા. હિંદના દરેક રાજ્યો અંગ્રેજ રસ્તાથી કંટાળી ગયા હતા અને સર જોનશેારની તટસ્થતાની નીતિએ આપણો સમય ચુવળું માની પોત પોતાની તૈયારી કરવામાં રોકાયા. અંગ્રેજ સત્તા માટે આ સમય ઘણોજ કટોકટીનો હતો કારણ તેની સત્તાની સામે ચારે બાજુથી દાવાનળ સળગ્યો હતો, વખતસર માર્કિવેસ વેલેસ્લી

હિંદને કિનારે જતરો અને પોતાના અગાડિના મિત્રની બુલંદી ઉપજેલી નિયતિને પહોંચી વળવા પગલાં લેવાં માંડ્યાં.

વેલેસ્લીએ આવતાંની સાથેજ તટસ્થતાની નીતિને અભરાઈએ ચઢાવી દીધી-કારે મુઠ્ઠી. વેલેસ્લીને તો અંગ્રેજ સત્તાને સારું ભોમ બનાવવી હતી અને તે સાથે તેને દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં માર્યું માર્યા સિવાય બટકોજ ન હતો. વેલેસ્લીએ પોતાની હિજ્જને અને લાવવા ખટે પગે કિનારે રહી અહાદુરીથી, ધૈર્યથી અને સમયમુચકતા વાપરી પ્રયત્ન કર્યાં. વેલેસ્લીએ જોયું કે એકજ લાકડીએ કંઈ બધાને નથી હંકારવાના આથી કેટલાંક મુસ્લિમ રાજ્યોને તેણે ખાલી ધમકાથી કેટલાકને યુદ્ધ કરીને, કેટલાંકને ખાલસા કરીને અને કેટલાંકને વેલેસ્લીએ પોતાની મુથેલી જળ સહાયકારી લશ્કરી યોજનામાં ફસાવી દેકાળે આપ્યાં. વેલેસ્લીએ નિઝામને ધમકા આપી દાદાગીરીથી અંગ્રેજોનો તાબેદાર બનાવ્યો. તેમજ પેશ્વા, ગાયકવાડ, અંગ્રેજોના નવાબ ઝમાનશાહ, હોલ્કર વગેરેને પણ અંગ્રેજ સત્તાના આશ્રિત બતાવ્યા. સુરત, તામ્બેર, કર્ણાટક વગેરે ખાલસા કર્યાં. મહેસુરના મુલતાન ટિપુ સાથે થયો મહેસુર વિગ્રહ વેલેસ્લીએ મેળ્યો. ટિપુ લગ્નમાં લાયો અને મરણ પામ્યો. ટિપુના રાજ્યનો અમુક ભાગ ખાલસા કર્યો અને બાકીનો ભાગ મહેસુરના અસલના હિંદુ રાજા કૃષ્ણરાજને સોંપ્યો. કૃષ્ણરાજે 'સહાયકારી યોજના' તેના બદલામાં કમુલ કરી ટિપુના બે પુત્રોને વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. આવી રીતે વેલેસ્લીએ અંગ્રેજ સત્તા પર આવલા બચનો સામનો કરી સર્વોપરી અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપી. વેલેસ્લી પોતાની બુદ્ધિના પ્રભાવથી હિંદમાં અને અંગ્રેજ સત્તા પર જવાયલા બચના કાળા વાદળને હટાવી શક્યો. સર્વોપરી સત્તા સ્થાપવા વેલેસ્લીએ 'સહાયકારી યોજના' યોજી અને તેમાં તે વિજયી થયો.

Q. 24. What do you understand by the Subsidiary system ? Show that it played a great part in extending the British Power in India.

સ. ૨૪. "સહાયકારી યોજના" વિષે તમે શું જાણો છો ? અને એ યોજનાથી અંગ્રેજ સત્તા હિંદમાં ઘણી વધી એમ કહી શકાય ખરું ?

વેલેસ્લીનું જ્યારે હિંદમાં આગમન થયું ત્યારે દેશની સ્થિતિ કેવી હતી તે આપણે ઉપલા સવાલનામાં તપાસ્યું. વેલેસ્લીએ તે ભય ભરેલી સ્થિતિને પહોંચી વળવા એક નીતિ યોજી. આ નીતિ બ્રિટિશ હિંદના દત્તિલાસમાં ઘણી પ્રખ્યાત છે. એ નીતિ 'સહાયકારી યોજના'ને નામે દત્તિલાસમાં ઓળખાય છે. એ સહાયકારી યોજના (સપ્પસીડીયરી સીસ્ટીમ)નો પિતા વેલેસ્લી હતો. એ યોજના જ હિંદી રાજ્ય સ્વીકારે તેનાથી અંગ્રેજ સિવાય કોઈ પણ બીજી યુરોપી પ્રજાને નોકરીમાં દાખલ કરી શકાય નહિ. દેશી રાજ્યે પોતાના રક્ષણ માટે અંગ્રેજ લશ્કર રાખવું અને તેનો ખર્ચ અંગ્રેજ સત્તાને નાણાંથી અથવા અમુક મુલક આપી પુરો પાડવો. દેશી રાજ્યે અંગ્રેજ સત્તાની સલાહ સિવાય કોઈ પણ બહારની સત્તા સાથે પત્ર વહેવાર અથવા સંબંધ કે સંધી નહિ કરવાં. દેશી રાજ્યે આ યોજનાથી અંગ્રેજ સત્તાને જ સર્વોપરી સત્તા માનવી.

આ યોજના સ્વીકારનાર દેશી રાજ્યે આણીને વખતે અંગ્રેજ સત્તાને મદદ કરવી, તેમજ પોતાના રાજ્યમાં એક બ્રિટીશ પ્રતિનિધિ રાખવો આ યોજનાએ, તેને સ્વીકારનાર હિંદના દેશી રાજ્યોને જીવ વગરના પુતળાં બનાવ્યાં. આ યોજનાએ હિંદની દેશી રાજ્ય સત્તાનો મૂલ્ય ઘટ બજાવ્યો.

આ યોજનાની વેદી પર નીચામ પાંદડા વહેંચ્યા હોવાયો. અંગ્રેજ સત્તાને તેના બહલામાં કડાપા અને બેલારી મળ્યાં. મહેસુરના સુલતાન ટિપુને આ યોજના સ્વીકારવા ફરજ પાડી પરંતુ તે એકનો બે નહિ થયો. પરિણામે આથો મહેસુર વિગ્રહ ઉદ્ભવ્યો તેમા ટિપુ હાર્યો અને માર્યો ગયો. અને અંગ્રેજોને કોઈમ્બતુર, કાનડા અને ચાઈનડ-મહેસુરની ગાદી પર ટિપુ પછી આવનાર શુના હિંદુ રાજા તરફથી યોજના સ્વીકારવા બહલ લશ્કરના ખર્ચના પેટામાં મળ્યાં અયોધ્યાનો નવાબ પણ આ વેલેસ્લીની જાગમાં સપડાયો અને તેણે પણ અંગ્રેજ લશ્કરના ખર્ચના બહલામાં દોઆબ અને રોહીલખંડ અંગ્રેજોને આપી દીધાં. મરાઠા રાજ્યો પણ એક પછી એક આ યોજનામાં ફસાતા ગયા અને અંગ્રેજ લશ્કર રાખી તેના બહલામાં અંગ્રેજોને ભોંસલેએ કટક તેમજ સિંધીઆએ દિલ્હી, આગ્રા અને ભરૂચ



આપ્યાં. પેશ્વવા પાસેથી પણ મુંબઈ પ્રાંતનો ૨૬ લાખ રૂપીઆની વાર્ષિક ઉપજ વાળો તેમજ ગાયકવાડ પાસેથી ગુજરાતનો ૧૨ લાખની ઉપજવાળો મુલક અંગ્રેજ સત્તાને મળ્યો. આ 'સહાયકારી યોજના' એ બ્રિટિશ સત્તા હિંદમાં વધારવાના કામમાં ઘણાજ અગત્યનો પાદ ભજવ્યો. વેલેસ્લીના આ શસ્ત્રવંદે અંગ્રેજ સત્તા ફક્ત ૭ વર્ષમાંજ કેટલી અધી વધારી એ આપણે ઉપર જોયું. ઇ. સ. ૧૭૯૮ થી ૧૮૦૫ ની ટુંક મુદતમાં વેલેસ્લીનું નામ એ યોજનાએ ઇતિહાસને પાને અમર બનાવ્યું.

Q. 25. What was the policy adopted by Marquis of Wellesley towards Indian Princes ? Did it make the English paramount in India !

સ. ૨૫. હિંદના દેશી રાજાઓ પ્રત્યે માર્ક્વેસ વેલેસ્લીએ કેવી નીતિ અપનાવ્યાર કરી ? એ નીતિથી અંગ્રેજોની સત્તા સર્વભાગ થઈ ખરી ?

જુઓ જવાબ ૨૪ માની દફાકત.

## સર જ્યોર્જ બાર્લો અને લોર્ડ મિન્ટો.

ઈ. સ. ૧૮૦૫-૦૭

ઈ. સ. ૧૮૦૭-૧૩.

[સર જ્યોર્જ બાર્લો-ઈંગ્લેન્ડની સરકારે તેને હિંદમાં શાંતિ રાખવા મુશ્કેલી કરી હતી. હોલકરની સાથે સુલેહ કરી, સિંધીયાને તેણે તેના કિલ્લાઓ પાછા આપી દીધા અને વેલેસ્લીની સહાયક યોજનાનો તેણે ખરોખર અમલ કર્યો નહિ. દેશી રાજાઓની ખટપટમાં બાર્લો કિતર્યો નહિ અને તેથી મધ્ય હિંદમાં દેશી રાજાઓ વચ્ચે ખટપટ ઊભી થવા લાગી. હોલકરે રજપૂતાના લટકું અને આથ ભેગી કરી. ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં વેલુરમાં સિપાહીઓએ યુનીફોર્મ બાપત બળાવો કર્યો. આ બળવાની જોખમદારી લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન (મદ્રાસનો ગવર્નર) પર આવી. તેથી બાર્લોની મદ્રાસના ગવર્નર તરીકે નીમણુંક થઈ.

સાડ મિન્ટો-દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં ઉતરવું નહિ એવો તેનો મક્કમ અભિપ્રાય હતો પણ સંગેગો જોતાં તે પ્રમાણે તે વર્તી શક્યો નહિ. બુંદેલ ખંડમાં રાજ્યો માંદોમાંદો લઢ્યા તેમને અંગ્રેજોએ વશ કર્યા. મિન્ટોએ દરન, અધ્યાનીસ્તાન, સિંધ, પંજાબમાં એલચી માફત્યા.

રણજિતસિંહ રીખ લોકોનું લશ્કર ઉભું કરી, પંજાબનું સ્વતંત્ર રાજ્ય તેણે સ્થાપ્યું. રણજિતસિંહ મદા બળવાન બોધ્યા હતા અને એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની તેની અભિલાશ હતી.

ઈ. સ. ૧૮૧૩ ઈંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટ વેપાર માટે કંપનિને નવો પટો કરી આપ્યો. આ પટાથી કંપનિના એક હથ્થુ વેપારનો ઈંગ્લેન્ડ બંધ થયો. એક પણ વેપારીને હિંદ સાથે વેપાર કરવાની છુટ મળી.]

Q. 26. What do you know of:-(1) Hyder Ali  
(2) Tipu Sultan.

અ રહ હૈદરઅલી અને ટીપુ સુલતાન વિષે લખો.

(૧) હૈદરઅલી:-ઈ. સ. ૧૭૦૨ માં કોઈ એક ગરીબ પંજાબી મુસ્લિમ કુટુંબમાં હૈદરઅલીનો જન્મ થયો હતો. તેણે એક નાની સરખી સિપાહની નોકરી પરથી ચઢતાં ચઢતાં છેવટે આખા સૈન્યના સેનાપતિ પદને મેળવ્યું. મહેસુરના લશ્કરના સેનાપતિ થતાંની સાથેજ આખા લશ્કરને પોતાનું બનાવી લઈ, મહેસુરના હિંદુ રાજાને ગાદી પરથી હાડી મૂકી. હૈદરઅલી મહેસુરનો સુલતાન બન્યો. પછી હૈદરઅલીએ પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવા મરાઠા અને નીઝામના રાજ્યમાં ધમાલ કરવી શરૂ કરી ત્રીસી. આથી મરાઠા, નીઝામ અને અંગ્રેજો હૈદરઅલીની સામે યુદ્ધ કરવા હુકા. પણ હૈદરઅલી પાકો મુલસહી હતો. તેણે મરાઠાઓને લાંચ આપી અને નીઝામને પોતાનો બનાવી લઈ. અદુલ્લા અંગ્રેજોને એવી તો હાર ખવડાવી કે ૧૭૬૮ માં અંગ્રેજોને એક નુકસાન કારક સંધી કરવી પડી. હૈદરઅલી એક શ્રેષ્ઠ સૈનિક હતો. તે પણ શૂરવીર શિવાજી તેમજ રણવીર રણજિતસિંહના જેવો અબળ બોધ્યો અને રાજ્ય સ્થાપનાર નરવીર હતો. હૈદરઅલીએ પણ

પહેલવેલી ઘણી આશાનિરાશા સેવીને છેવટે મહેસુરમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તે એક સારો રાજ્ય કર્તા પણ હતો. તે યુદ્ધમાં હિંમત હારી પાછી પાની કરતો નહિ. તેણે અંગ્રેજો સાથે ૧૭૮૧ માં બીજા મહેસુર વિગ્રહના મંડાણ કર્યો. હૈદરઅલી તેમાં પણ વિજયી થાત, પરંતુ ૧૭૮૨ માં તે મૃત્યુ પામ્યો. હૈદરઅલીનું નામ એક શ્રેષ્ઠ સૈનિક, સારા મુત્સદ્દી તેમજ તેમનું રાજ્ય કર્તા તરીકે ઇતિહાસને પાને અંકાર્ષ ગણ્યું છે.

(૨) ટિપુ સુલતાન:—હૈદરઅલી પછી તેના પુત્ર ટિપુ કી સ. ૧૭૮૨ માં મહેસુરની ગાદી પર આવ્યો. તેણે પોતાના પિતાના અંગ્રેજો સાથે શરૂ કરેલો બીજો મહેસુર વિગ્રહ જારી રાખ્યો. ત્યાર પછી તેણે લોર્ડ ક્લૅન્વોલિસ સાથે પણ ત્રીજો મહેસુર વિગ્રહ ખેડ્યો. તેમાં ટિપુ હાર્યો અને તેનું અડધું રાજ્ય અંગ્રેજોના હાથમાં ગયું. ત્યાર પછી વેલેસ્લીના આગમનના પહેલાંની અશાંતિની સ્થિતિનો લાભ લેવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. અંગ્રેજ સત્તાને બિખેડી નાંખવા, તેણે પોતાના લશ્કરમાં ભરતી કરી ફ્રેન્ચને હાથે તે સેન્યને તાક્ષીમ અપાવી, ફ્રાન્સના યુદ્ધ વીર નેપોલિયનને પણ હિંદ આવવા તાલ્યો. અફઘાનો સાથે પણ દોસ્તી બાંધી નિઝામ, મરાઠા વગેરેને પણ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યા. પણ વેલેસ્લીએ આવી ટિપુની આશાને ધુળ ભેગી કરી દીધી. અંતમાં એકલા ટિપુને વેલેસ્લીની સાથે ચાથા મહેસુર વિગ્રહમાં કિરત્તુ પડ્યું. તે લડાઈમાં શ્રીરંગ પટ્ટણમાં ટિપુ ૧૭૯૯ માં હાર્યો અને માર્યો ગયો. ટિપુ પણ ઔરંગઝેબ જેવો ધર્માધ હતો. તેણે પણ ઘણાં હિંદુ દેવળાં માઠી સાથે મેળવી દીધાં. તેણે હડીલાઈથી, વાંદમી પણથી અને ઉતાવળા પણથી પોતાના પિતાનું મેળવેલું રાજ્ય ખોડ્યું. ટિપુમાં તેના પિતાના મુત્સદ્દી પણના ગુણની ખામી જણાતી. ટિપુ બહેલો, હિંમતખાજ તેમજ સારો તિરદાર હતો. તે ફારસી, ઉર્દુ તેમજ કાનડી ભાષા બોલી જાણતો. તેનામાં મહત્વાકાંક્ષા હતી. તે તેના પિતા જેટલો યુધ્ધનો અચ્છા ખેલાડી નહિ હતો.

Q. 27. Write short notes on:—(1) Non-Intervention Policy (2) Subsidiary System.

સ. ૨૭ નીચેની બાબતો વિષે દૂંડ નોંધ લખો:—  
તટસ્થતાની નીતિ અને સહાયકારી યોજના,

(૧) તટસ્થતાની નીતિ:—ઈ. સ. ૧૭૮૪ ના 'પિટના ઇંડિયા બીલની' એક ક્લૌઝમાં આ નીતિને જન્મ આપ્યો. આ નીતિની રૂએ કાઈ પણ હિંદના દેશી રાજ્યના કારભારમાં અંગ્રેજોએ માથું નહિ મારવું. દેશી રાજ્યની લડાઈઓમાં પણ અંગ્રેજ સત્તાએ કાઈને પણ મદદ કરવી નહિ. અંગ્રેજ સત્તાએ હિંદમાં વધુ મુલક જીતી પોતાની જવાબદારીમાં વધારો કરવો નહિ. પોતાની સંરક્ષણતાને હાની આવતી હોય તોજ ન છૂટકે લડાઈમાં ઉતરવું. પણ ઇંગ્લેંડની પાર્લામેન્ટની તેમાં સંમતી હોવી જોઈએ. આ નીતિના ચુસ્ત અનુયાયીઓ સર જોનશોર, સર જોન બારો, તેમજ કોર્નવોલિસ, મિન્ટો વગેરે વધુ જાણીતા છે.

સર જોનશોરે તો આ નીતિનું અક્ષરેઅક્ષર પાલન કર્યું. આ નીતિના પાલન તરીકેના પહેલાંજ અખતરો તેણે નીજામને મરાઠા વિરૂધ્ધ મદદ નહિ આપવામાં કર્યાં. સર જોન બારો પણ સર જોનશોરને પગલેજ આવ્યો. આ નીતિનું પરિણામ એવું આવ્યું કે હિંદના દેશી રાજ્યોની નજરમાં અંગ્રેજોની કીમત ઘટી. આથી વેલેસ્લી હિંદમાં જ્યારે આવ્યા ત્યારે 'તટસ્થતાની નીતિ'ના માઠાં પરિણામમાંથી તેને અંગ્રેજ સત્તાને દૂર કરવી પડી. વિલિયમ બેન્ટીન, મિન્ટો કોર્નવોલિસ વગેરે પણ તેમાં સહાનુભૂતિ બતાવતાં પણ વખત આવે તે નીતિને કારે મુકવાનું પણ બૂલતાં નહિ. વેલેસ્લી, માર્કવેસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સ તેમજ ડેલહાઉસી 'તટસ્થતાની નીતિ'ના વિરોધીઓ હતા.

આ 'તટસ્થતાની નીતિ' જેવા જતાં ડહાપણ ભરેલી લાગે છે. પણ જે વખતમાં આ નીતિના અખતરો કરવામાં આવેલો તે સમય તેને અનુચિત હતો એમ કહીએ તો ખાટું નહિ કહેવાય. તે નીતિથી અંગ્રેજોની આબરૂ ઘટી. મરાઠા, ટિપુ, નિજામ વગેરે અંગ્રેજોની સામે થવા તૈયારી કરવા લાગ્યા. પિંદારનો ત્રાસ વધ્યો આ નીતિએ કલાઈવ અને વોરનાહેસ્ટીંગ્સના કાર્યને, જે વખતસર વેલેસ્લી તેમજ માર્કવેસ ઓફ હેસ્ટીંગ્સ જેવા હિંદ નહિ આવ્યા હોત, તો ક્યારનું ધૂળધાણી કરી નાંખ્યું હોત તેમાં જરા પણ શંકા નથી.

(૨) સહાયકારી યોજના:—જુઓ સવાલ ૨૪ મો.

## મા 'કર્વેસ હેસ્ટિંગ્સ ઇ. સ. ૧૮૧૩-૨૩

[ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં મા 'કર્વેસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયા. સર જેન શોર, સર જ્યાર્ડ આર્સ અને લાર્ડ મિન્ટોના સમયમાં જે તટસ્થ રહેવાની યોજના કંપનીની અખત્યાર કરી હતી તેનાં પરિણામ ચાતુ જ હતી. કંપનીની આર્થિક સ્થિતિ ગુચવાડામાં પડી ગઈ હતી. અને દેશી રાજગણોની ખટપટ ચાતુ જ હતી. મા'કર્વેસ મફત વિચારનો હતો; તે એક મહાન સેનાપતિ હતો અને વળી બાહ્ય રાજદારી પુરૂષ પણ હતો. તેણે ગુરખા-ઓને હરાવ્યા, પિંડારાઓની સત્તા નાશ કરી અને પદાણોને તાબે કર્યા. કંપનીના આંતર રાજ્ય કારભારમાં તેણે ઘણા સુધારા કર્યા. લોકોને અંદર જાન મળે એવી યોજના કરી. મા'કર્વેસ હેસ્ટિંગ્સના રાજ્યકારભાર અને લોકો સુખી હતા. કલાઈવે શરૂ કરેલી રાજ્યતીતિ ઉપર વેલરિલેજ સુધારા કર્યા તેમાં વધુ સુધારા વધારા મા'કર્વેસ હેસ્ટિંગ્સે કર્યા. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું સર્વસત્તાવીશ રાજ્ય સ્થપાયું. મા'કર્વેસ હેસ્ટિંગ્સ "અંગ્રેજ રાજ્યનો બનાવનાર"ને નામે ઓળખાય છે.

તેના વખતમાં નેપાળનું યુદ્ધ થયું હતું તેમાં તેણે ઘણી દારિયાગી બતાવી હતી. યુદ્ધને પરિણામે કેટલાંક મુલકો અંગ્રેજોને મળ્યા અને સિદ્ધિમ અટિશ આશ્રય તળે આવ્યું. કેટલાંક હવા ખાવાનાં ટુંગરી સ્થળો કંપનીને મળ્યા. ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં પિંડારાના સરદાર ફરીમખાને અંગ્રેજ મુલક પર ચડાઈ કરી. તેની સામે હેસ્ટિંગ્સે થતું પડ્યું. ફરીમખાન આખરે તાબે થયા. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૧૭-૧૮ માં યાથો મરાઠા વિગ્રહ થયો. મરાઠાની સત્તા નાશ પામી.

[હેસ્ટિંગ્સ પછી કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ તરીકે જેન એડમ્સ લગભગ સાત મહીના સુધી રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો.]

Q. 28. Review briefly the administration of Marquis of Hastings.

સ. ૨૮. મા'કર્વેસ-ઓફ-હેસ્ટિંગ્સના રાજ્યકારમ રની સમાલોચના કરો.



માર્કેવેસ આવ હેસ્ટિંગ્સ ૬૦ વર્ષની વયે હિંદના ગવર્નર-જનરલનું પદ ધારણ કરીને લોર્ડ મિન્ટો પછી ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં હિંદને કિનારે હાતર્યો. હિંદમાં આવ્યો ત્યારે તેને 'તટસ્થતાની નીતિ'નું ધારણ ધારણ કરવાને કહેવામાં આવ્યું હતું. પણ ત્યારે તેણે જેનું કે હિંદની સ્થિતિ જેનાં એ ધારણ અંગ્રેજ સત્તાને જેખમ ભરેલું છે. તેથી તેણે તે ધારણનું અણ મૂકી દીધું. વેલેસ્લીને પગલેજ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ પણ આવ્યો. તેણે યુધ્ધ કરીને બ્રિટિશ સત્તામાં વધારો કર્યો.

નેપાળ સાથે લડાઈ હેસ્ટિંગ્સે આરંભી. નેપાળના ગુરખાઓ પેતાની સત્તા વંચાઈ જતા હતા. આથી અંગ્રેજોને તેઓની સાથે રણમેદાને પડવું પડ્યું. પહેલાં તે ગુરખાઓએ અંગ્રેજોને પેતાના જંગલો જાપર પરચાવતાવ્યો પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૧૬ માં ગુરખાઓને સેગાલીની સંધિ કરવાની ફરજ પડી. અંગ્રેજોને એ સંધિની રૂએ સિમલા, નૈનીતાલ અને મસુરી ગુરખાઓએ આપ્યા. આ સંધિથી અંગ્રેજોને નેપાલની લડાયક પ્રજા ગુરખાઓનો હંમેશાં માટે સાથ મળ્યો.

મરાઠાઓ સાથે હેસ્ટિંગ્સને થોથા મરાઠા વિચાર ખેતરો પડ્યા. યાદરાવ પેશ્વાએ અંગ્રેજોના મોકલેલા વકીલ ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ખૂબ કયું. આથી અંગ્રેજોએ પેશ્વાના ખૂબી દિવાનને દેદ કર્યો. પરંતુ તે છૂટી ગયો અને યાદરાવ અને અંગ્રેજો રણે પડ્યા. પેશ્વા હાર્યો અને પેશ્વાહના અંત આવ્યો. ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજોએ પેશ્વાના અંત પછી અંધા મુલક પેતાના રાજ્યમાં લઈ લીધા. પેશ્વાના મુલક મળ્યાથી હેસ્ટિંગ્સે પુના, કોંકણ, સતારા ખાનદેશ અને ગુજરાતને સાથે કરી મુખર્દી દલાઈ અનાવ્યો.

પિંદારાઓનો ત્રાસ પણ દિન પ્રતિદિન વધતો ગયો અને અંગ્રેજોના આશ્રિતોને પણ તેઓ ત્યાર પછી કનડવા લાગ્યા. આથી હેસ્ટિંગ્સે પિંદારાઓનો નાશ કરવા મોટું લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું. પિંદારાઓ ધાડ પાડી લોકોને હુલ્તા તે લોકો ગમે તે વખતે આવી હુલ્લાટ કરી જતાં. આથી હેસ્ટિંગ્સે તેઓને જડમળથી હાંપડી નાંખવા કંમર કરી. હેસ્ટિંગ્સ અને પિંદારાઓ વચ્ચે યુધ્ધ જમ્યું. પિંદારાઓના બે નાયકો, અંતમાં, શરણે આવ્યા.

પિંહારાએનો નેતા ચિતુ નાસી ગયો. પરંતુ અંમીરખાન અને કરીમખાન નામના બીજા બે નાયકો અગ્રેજોને તાબે આવ્યા. તેથી અગ્રેજોએ અમીરખાનને ટોકની જગીર અને બીજાને ગોરખપુરની જગીર આપી.

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે સુધારા પણ કર્યાં. વિધાને ઉત્તજન આપવા માટે હેસ્ટિંગ્સે નિશાળ તેમજ કોલેજોની સ્થાપના કરી. દેશી ભાષામાં વર્તમાન પત્રો કાઢવાનું હુકમ આપી. નહેરકામ તેમજ બાંધકામમાં પણ હેટલાંક સુધારા કર્યાં. મદ્રાસ હિલ્લાકામાં સર ટોમસ મન્રોની રૈયતવારી યોજના લાખલ કરી. તેણે ન્યાયાધિશોની સંખ્યામાં તેમજ તેમના પગારમાં વધારો કર્યો. આવી રીતે બીજા પણ જરૂરી સુધારા કરી અગ્રેજ સત્તાને તેણે વ્યવસ્થિત બનાવી હેસ્ટિંગ્સે વેલ્ફેરની અવગણના કરી આગળ વધવાનું અને અગ્રેજ સત્તા વધારવા અને તેને વધુ વ્યવસ્થિત કરવા પ્રયત્નો કર્યાં. હેસ્ટિંગ્સે તેમાં 'નિયંત્રણ' નાની નીતિને ઊંચી મુકવાથીજ વિજયની નીવડ્યો એ સહેજે દેખાઈ આવશે ૧૮૨૩ માં તે હિંજીલાંડ ગયો.

લોર્ડ એમહસ્ટ ઈ. સ. ૧૮૨૩-૨૮ [આગલા ગવર્નર જનરલની માફક તે પણ શાંતિ ચાહતો હતો તે છતાં બ્રહ્મદેશ સાથે લડાઈમાં તેને હિતરતું પડ્યું. કંપની અને બ્રાહ્મી રાજ વચ્ચે સરહદ માટે તકરાર ઉભી થઈ. લડાઈને પરીણામે તિનાસરીમ, આરાકાન, કાચાર અને મણિપુર કંપનીના તાબામાં આવ્યા. એમહસ્ટના સમયમાં ભરતપુરનો ફિલ્લો સર કરવામાં આવ્યો.

[બ્રહ્મી વિચલથી કંપનીને ઘણો લાભ થયો અને હિંદના પૂર્વના પ્રદેશોના દરિયાઈ બંદરો તેમને મળ્યા.]

લોર્ડ વિલિયમ બેંટિક ઈ. સ. ૧૮૨૮-૩૫.

[ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં બ્યારે વેલોરનો બળવો થયો ત્યારે બેંટિક મદ્રાસનો ગવર્નર હતો. બળવાનો દોષ તેના માથા પર આવ્યો હતો અને તેથી તેને હિંજીલાંડ પાછું જવું પડ્યું હતું. પોતાની આગળ પાછી મેળવવા માટે તેને બહુ ઉમેદ હતી. તેને હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ થવાની એક તક મળી. તે ડાહ્યો, મયાળુ અને ભરો હતો. તેણે પોતાનો સમગ્ર વખત કંપનીના

આંતર રાજ્યકારભાર સુધારવા પ્રયત્નો કર્યા. તેના વખતમાં એક પણ યુદ્ધ થયું ન હતું.

બેંટિકે વહીવટી ખર્ચમાં દરકસર કરી, રાજ્યકારભારમાં હિંદીઓને મોટે ભાગે લેવામાં આવ્યા. હંગ ટોળોઓનો નાશ કર્યો. સતીનો રિવાજ બંધ કર્યો. અંગ્રેજ કેળવણી આપવાની શરૂઆત કરી. વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય અને ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે કોલેજો શરૂ કરી.

કંપનિના રાજ્ય વહીવટમાં સુધારો કરવા ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં નવો પટો કરવામાં આવ્યો. કંપનિએ વેપાર છોડી દીધો અને હિંદુસ્તાનનો રાજ્યકારભાર કંપનિને સોંપાયો.]

**લોર્ડ આર્ક્લેન્ડ:** ઈ. સ. [૧૮૩૬-૪૨ લોર્ડ આર્ક્લેન્ડ બ્રિટન પક્ષનો હતો. શરૂઆતમાં તેનો રાજ્ય કારભાર પ્રશંસાને પાત્ર હતો. તેણે દીવાની અદાલતમાં મોટા સુધારા કર્યા. ઈ. સ. ૧૮૪૨માં ચીનના વેપારીઓ સાથે તકરાર થવાથી યુદ્ધ થયું. હોંગ કોંગ અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં ગયું. ઈ. સ. ૧૮૩૮-૪૨ સુધીમાં અફઘાન વિચલ થયો. અંગ્રેજોએ શાહશુજાની દોસ્તી કરી, દોસ્ત મદમદને કાઢી મુકવા પ્રયત્નો કર્યા. લોર્ડ આર્ક્લેન્ડની આ નીતિ વખોડવા લાયક હતી.]

**લોર્ડ એલન બરો:** ઈ. સ. ૧૮૪૨-૪૪ [એલન બરો ત્યારે હિંદુસ્તાન આવ્યો ત્યારે હિંદની સ્થિતિ રાજદ્વારી કાવા દાવાથી બગડી ગઈ હતી. રૈયત અશાંત હતી અને સુબેદ બંગનો બચ રહેતો હતો. અફઘાન વિચલનો તે અત લાગ્યો અને અંગ્રેજોની મદદના જાળવી રાખી.

**લોર્ડ હાલિડેન્ડ** ઈ. સ. ૧૮૪૪-૪૮ [લોર્ડ હાલિડેન્ડ બહાદુર અને કૃતેદ-બાજ લશ્કરી અમલદાર હતો. તેણે જકાત કાઢી નાંખી. રક્ષિત રાજ્યોમાં બાળલસ્યા, સતી અને મનુષ્ય વધના દુષ્ટ રિવાજો અટકાવ્યા. રેલ્વે નહેરુ વગેરે જાહેર બાંધ કાન કરવા શરૂ કર્યો. લશ્કરી ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો.

તેના વખતમાં પહેલો સીખ વિચલ થયો. રાજગિતસિંહના મરણ પછી સીખ સરદારોએ અંગ્રેજ રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. તેથી ઈ. સ. ૧૮૪૫-૪૬ માં અંગ્રેજ અને સીખ વચ્ચે વિચલ થયો. વિચલને અંતે લાહોરની સંધી થઈ અને પંજાબનું રાજ્ય કંપનિના રક્ષણ હેઠળ આવ્યું.]

Q. 29. Give an estimate of the administration of Lord William Bentinck.

સ. ૨૯. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિનકના કારભાર વિષે ટુંકમાં તમારો પોતાનો અભિપ્રાય આપો.

લોર્ડ એમ્બલસ્ટના પછી લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિનકે હિંદમાં ૧૮૨૮ માં ગવર્નર જનરલ તરીકે પગલાં માંડ્યાં. આ અગાઉ પણ તેણે હિંદમાં મદ્રાસના ગવર્નરનું સ્થાન ભોગવેલું. ઇંગ્લાંડથી તેને કંપનીના ખર્ચમાં કાપકૃપ કરવાની સુચના મળેલી. બેન્ટિનક પણ 'તટસ્થતાની નીતિ'નેજ અનુમોદન આપતો પરંતુ વ્યવહારમાં તે જરા વિચાર કરીને વર્તતો.

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિનકે ડુર્ગના રાજને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યા. તે રાજા પ્રગ્ભને ખુશ કરાડતો તેમજ તેણે અંગ્રેજોને સાથેનો સંબંધ પણ કાપી નાંખ્યો હતો. તેથી બેન્ટિનકે ઈ. સ. ૧૮૩૮ માં ડુર્ગ ખાલસા કર્યું. કાચારના રાજાનું ખુન થવાથી બીજાને કાર્ગી તેનું વારસદાર નહિ હોવાથી, બેન્ટિનકે કાચાર પણ ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં મહેસુરમાં બંડ જનમું અને તેથી બેન્ટિનકે શક પડવાથી તેના રાજને પદબ્રષ્ટ કર્યો; બંડ શાંત પાડી અંગ્રેજ રાજ્ય વહીવટમાં મહેસુરને બેંડી દીધું. તે ૧૮૪૧ માં છંદ પાલું અસહના રાજના વંશને સોંપ્યું.

હંગ લોકોનું જોર ખૂબ વધી ગયું હતું. મુસાફરોને તેઓ ધણીજ ત્રાસ આપતા અને કેટલીક વાર તેઓ મનુષ્યનો વધ પણ કરી પોતાની દેવીને અલીદાન અપતા. આથી લોકોને મુસાફરીમાં ધણીજ અગવડ પડેાંચતી. હંગ લોકો હિંદના મોટા ભાગમાં પસરી ગયા હતા. આથી બેન્ટિનકે આ હંગનો જડમૂળથી નાશ કરવાને રહીમન તે મોટું સैन्य આપી મોકલ્યો. તેણે હંગોનો નાશ કરી લોકોનું દુઃખ દૂર કર્યું.

બેન્ટિનકે પરદેશ નીતિમાં પણ પોતાના નામને છાજે એવુંજ કરી બતાવ્યું. તેણે રશિયા તરફથી હિંદની અંગ્રેજ સત્તાને કંઈપણ ઉપલગીરી ન થાય તે માટે પંજાબના સિંહ રણજીત સિંહ સાથે દોસ્તીના કરાર કર્યા, અફઘાનિસ્તાન તેમજ સિંધ સાથે પણ મિત્રાચારી વધુ મજબુત બનાવી. સિંધના

અમીરો પાસે સિંધુ નદીના મૂખ સુધી અંગ્રેજોના વેપારી વહાણો ને વેપાર કરવાની પરવાનગી અપાવી. આવી રીતે રાજ્ય કારભાર ચલાવી પછી શાંતિના સમયને યોગ્ય કાર્ય કરવા તરફ એન્ટિકે મન વાળ્યું અને કેટલાંક સુધારા કર્યા.

**એન્ટિકના સુધારા-રાજકીય-**(૧) એન્ટિકે સિપાહને પગાર કિયરાંત વૃદ્ધના સમયમાં મળતા ભથ્થામાં કાપ મુક્યો. (૨) કલકત્તા, લાહોર, મુર્શિદાબાદ અને પટણાની કોર્ટોને તાળાં દીધાં. (૩) અલાહાબાદમાં એક દાવાની અને બીજી ફાજદારી કોર્ટો સ્થાપી. (૪) હિંદીઓને લાચકાત પ્રમાણે ન્યાય આપવાનું ગોદર કર્યું. ન્યાયાધીશ તેમજ બીજી મોટી જજ્યાઓએ હિંદીઓને નાત મળતના ભેદ ગળ્યાં વગર નિમવામાં આવ્યાં (૫) અગ્રીણના ક્ષેત્રને સરકારે ખેતનાં બનાવ્યો. આથી સરકારની પરવાનગી સિવાય અગ્રીણ કામચલાઉ વેચાય નહિ. એ પરવાના વેપારીઓને વેચાતા લેવા પડતા. (૬) દરેક કોર્ટોએ ખાત ખેતનાં કામકાજ ખેતનાની જ પ્રાંતિક ભાષામાં ચલાવવું એવું નક્કી કર્યું. (૭) તેણે અંબાબા તેમજ આગ્રા પ્રાંતની જમીનની બરાબર આંકણી કરાવી મહેસુલ દરાવી આવ્યું. (૮) કોર્ટોમાં લોકોને ઓછા ખર્ચે થાય અને દાવાઓનો જલ્દી નિર્વેદ આવે તેટલા માટે ન્યાયાધીશોની સંખ્યામાં તેમજ તેમના પગારમાં વધારો કર્યો.

**શિક્ષણ સંબંધી સુધારા:-** ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં હિંદીઓને કેળવણી કરાવવામાં આપવી એ માટે મેક્રાલે. વિસ્સન, ડક તેમજ ટ્રિવેલિયન કમેરેની એક કમીટી મળી. ૧૮૧૩ થી કેળવણી ને માટે દર વર્સે ટાંકેલા ૧ લાખ રૂપીઆની અવસ્થા સંસ્કૃત તેમજ અંગ્રેઝી ભાષા તરફ જ થતી. હવે મેક્રાલે એ એન્ટિકને તે રકમ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા કેળવણી આપવા ખજાંડી ખર્ચાવવા જોઈએ એમ કહ્યું અને એન્ટિકે તેથી તેમ કરાવ્યું પણ ખર્ચ. તેથી એન્ટિકે કલકત્તામાં એક મેડીકલ કોલેજ તેમજ મુંબઈમાં એક્ષીરન કોલેજ તેમજ બીજાં કેટલેક સ્થળે અંગ્રેજી શાળાઓ સ્થાપી. આ શાળામાં શિક્ષણ લીધેલાને જાતિ ભેદ વિના નોકરી આપવી એમ દરાવ્યું.

**સમાજ સુધારા:-** (ક) ૧૮૨૯ માં એન્ટિકે સતીના વિચારને નિષેધીતી આપી. તેણે સતી થનાર તેમજ તેને તે કાર્યમાં જે મદદ કરી



દેવ તેમને અધીને ગુનદેગાર દરવી શિક્ષાને પાત્ર દરાવ્યા (ખ) હા લોકોનો પણ સ્ત્રીમેનની મદદથી નાશ કરી પ્રજ્વળતા દુઃખ ટાળ્યાં. (ગ) રજપુતાનામાં આગાહ્યા થતી હતી તે વિચારને પણ અંધ કર્યો (ઘ) જીવતા મર્યાવનું અતિશય આપવાના ફેર વિચાર પર પણ તેણે અંધન મર્યું.

અન્ય સુધારા પણ બેન્ટિકે કર્યા. એના વખતમાં પહેલ વહેલીજ દિંદમાં આગબેટો આવવા લાગી. તેણે રાત્રા સમુદ્ર દારા ઈંગ્લાંડથી દિંદ આવવાના માર્ગને બેડવાનો પ્રયત્ન આદર્યા તેણે નહેરો બાદલી બેટીને ઉત્તેજન આપ્યું. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકે મોટી સડક કલકત્તાથી પેશાવર અને મુંબઈથી આગ્રાની બંધાવી. તેણે ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં દિંદના કિનારો છોડ્યો.

આવી રીતે જ્યારે ગવર્નર-જનરલ બેન્ટિકે પોતાનું કાર્ય કર્યું, તેનાં કાર્યો પહેલાંના ગવર્નર-જનરલોના કાર્યને પણ રફર મારી બત્ત એવાં હતાં. પ્રતિદાસમાં થઈ ગયલા એક ગવર્નર-જનરલોમાંનો તે એક થઈ ગયો. બેન્ટિકનું નામ તેના સુયોગ્ય રાજ્યકાર્યમારથી હંમેશાં માટે પ્રતિદાસને પાને ઝળાવવાનું રહેશે.

Q. 30. "Lord Willian Bentick is entitled to a high place among the Governor. Generals of India." Justify this statment fully.

સ. ૩૦. "લોર્ડ" વિલિયમ બેન્ટિક ગવર્નર જનરલોમાં અગ્રસ્થાન ભાગવે છે" એ હપ્રીક્ત સાબિત કરવા પૂરતા કારણો આપો.

જુઓ સવાલ રહમાની હપ્રીક્ત.

Q. 31. "Marquis of Hastings played great part in establishing the British as paramount power in India. "Explain fully this remark.

સ. ૩૧. અંગ્રેજોની સત્તા હિંદમાં સર્વભોમ બતાવવા, માકવેસ એફ હેસ્ટિંગ્સે શું શું ભાગ ભજવ્યો ?

જુઓ સવાલ રહમાનો જવાબ.

Q. 32. Write briefly on:—(1) The Reforms of Lord William Bentick, (2) Charter Act of 1833. (3) The Conquest of Burma.

સ. ૩૨. નીચેની બાબતો વિષે દ્વંદ્વે નોંધ લખો:—

(૧) બેન્ટિકના સુધારા. (૨) ઇ. સ. ૧૮૩૩નો પટ્ટા. (૩) આહ્મી વિથાદ.

(૧) લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકના સુધારા:—જુએ સવાલ ૨૮મે.

(૧) ૧૮૩૩નો કંપનિનો પટ્ટા:—ઈ. ઈ. કંપનિના પટ્ટાની મુદત અતમ થઈ ધમ્મ હતી. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૩ની સાલથી નવો પટ્ટા કંપનિને માટે કરવામાં આવ્યો. આથી કંપનિના હિંદના રાજ્યદારભારની મુદત બાબત ૨૦ વર્ષને માટે લખાઈ. કંપનિ સરકારનો ચીન સાથેના એકદશ્યુ વપાર હોવાંડની સરકારે અધ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૩ના આ પટ્ટાથી કંપનિ વેપારી મંડળી મરીને નાજદાય મંડળી બની. હવેથી બંગાળના ગવર્નર-જનરલને હિંદના ગવર્નર-જનરલની પદ્ધતિ મળી. તોય વેસ્ટન પ્રાંતના રાજ્યદારભાર માટે ચોથો હક્કોડો બનાવ્યો આ વખતથી પહેલીજવાર હિંદના અંગ્રેજ રાજ્ય માટે કાયદા બનાવવાનો હિંદની અંગ્રેજ સરકારે હક્ક આપ્યો. ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલમાં ચોથો સભ્ય હિમેયો. તે સભ્ય આંશ દ્વારાશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ. હિંદુઓને બતિલેદની કામગિરી દખલગીરી સિવાય નોકરીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. આ પટ્ટાથી હિંદની કંપનિનો રાજ્યદારભાર સંપૂર્ણ રીતે ઓડ એક કન્ટ્રોલના હાથમાં મૂકાયો.

(૩) આહ્મી વિથાદ:—અહ્મદશનો રાજા પોતાની સત્તા ફરકે અને અસંકે વધાર્યો જતો હતો, આસામ, કાચાર, અને મણિપુર તો પોતાના તેજો બનાવ્યા; પરંતુ અહ્મદશના રાજના જુદમથી લોકો કંટાળી જઈ અંગ્રેજનના આશ્રય લેવા ગયા. રાજાએ પોતાની પ્રગતને સાંપી દેવા અંગ્રેજને પાસે માંગણી કરી. તેમજ અહ્મીરાજાએ ચિતેગાંગ અને હાદ્રા પણ તેના છે અને તે પાછા સાંપી દેવા જોઈએ એમ અંગ્રેજને કહ્યું. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૨૪માં અહ્મીરાજાએ પોતાની સત્તા વધારવાનું કામ શરૂ કરી દીધું તેથી

અમી વિચરના મંડાણ મંડાઈ ગયા. અંતમાં બંને સૈન્ય વચ્ચે ઘણી ચક્રમક થયાં પડી ઈ. સ. ૧૮૨૬માં ચેન્દ્રાપુના કરાર થયાં. એ કરારથી આસામ, આરાકન અને તિનાસરીમ પ્રાંતો અંગ્રેજોને મળ્યાં. વિચરના બચે બહુ અહીંરાજ્યએ ૧ કરોડ૩૦૫૦૦૦ અંગ્રેજોને આપવા પડ્યા. તેમજ અહીંરાજ્યમાં એક અંગ્રેજ રેસીડન્ટ રાખવા એવું નક્કી થયું. આ વિચરની ઇતિહાસ અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની વધુ સગમતા થઈ. આ વિચર કોઈ આમલરના વખતમાં થયો હતો.

Q. 33. Give in short the career of Ranjit Singh. What role did he play in Indian History ?

સ. ૩૩. રણજીતસિંહજી નામ હિંદના દક્ષિણમાં રા માટે જાણીતું છે. એની જીવનરેખા આપો.

રણજીતસિંહજીનો જન્મ:-ઈ. સ. ૧૭૮૦માં થયો હતો. તે પછી બહાદુર મહાસિંહજીના બહાદુર બેટા હતા. રણજીતસિંહજી છૂટા જાયા નાના નાના ૧૨ સંસ્થાને એકત્રિત કરી શીખોમાં સંગઠન કર્યું. હમાનશાહ તેની હાશિયારી તેમજ પ્રતિભા જોઈને લાહોર સાંપી તેને પગલે સુખે બનાવ્યો. ધીમે ધીમે તેણે કુનેહથી પંજાબ પ્રાંત સ્વતંત્ર બનાવ્યો અને શીખોનું જંતર વધારી તેમનો રાજ્ય બન્યો. પોતાની શીખ પ્રગતિ યુગેપીચન હમથી વધારી તાલીમ આપી તેણે પોતાનું માથું ધીમે ધીમે ઊંચકવા માંડ્યું. અફઘાનો પાસેથી પેશાવર મેળવ્યું, તેમજ મુલતાન અને કાશ્મીરને પણ હાથ કર્યા. તેણે પોતાના રાજ્યની હદ કાશ્મીરથી સિંધ અને સુલમાનથી સતલજ સુધીની વધારી હતી. હવે તેનો વિચાર સતલજની દક્ષિણ બાજુ પર સમા જમાવવાનો હતો. તેણે પતિયાલા તેમજ તેની બાજુના મુલક પર જાંપ માર્યો. પરંતુ તેઓએ અંગ્રેજોની મદદ માંગી. અંગ્રેજો રણજીતસિંહજી સારી રીતે જાણતા. તેથી હુલ્લાપણથી યુદ્ધમાં નહિ હિતરતાં તેઓએ રણજીતસિંહ સાથે મૈત્રીના કરાર કરી, દરેકના રાજ્યની સીમા મુકરર બનાવી. તે કરાર મુજબ રણજીતસિંહ સતલજની દક્ષિણે ન આવવું અને અંગ્રેજોએ સતલજની ઉત્તરે ન જવું તેમજ રણજીતસિંહ અંગ્રેજો સાથે મૈત્રી રાખવી એવું હતું.

રણજીતસિંહ જીવ્યો ત્યાં સુધી તેણે પોતાના વચનને ઉઠાપ્યું નહીં. અંગ્રેજોને એક વિશ્વાસુમિત્ર તરીકે ઇતિહાસમાં તે અમર થઈ ગયો. રણજીતસિંહને અંગ્રેજોને ‘પંજાબનો સિંહ’ તરીકેજ ઓળખતા. તે ૧૮૩૯માં મૃત્યુ પામ્યો હતો.

જો કે રણજીતસિંહ પણ શિવાજી તેમજ હંદરઅલીની જેમ અભણ હતો, પરંતુ તે પણ એક અગ્નેડ લડાયક પ્રગ્ત શીખને તેમજ શીખ રાજ્યને હિંદના ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત બનાવી ગયો. રણજીતસિંહ એક અગ્નેડ સૈનિક, ઉત્તમ ઘોડેસ્વાર તેમજ એક મુત્સદ્દી અને રાજ્ય કર્તા હતો. હંમેશાં તે પોતે મેળવેલી જીતોને ગુરજોવિંદની પ્રસાદીજ માનતો. રણજીતસિંહની પણ આપણે શિવાજી, એલેક્ઝાન્ડર, નેપોલિયન તેમજ બીજા પ્રતિભાશાળી નરરત્નોમાં ગણના કરીએ તો અગ્નુગતું તો નહિજ કહેવાય. રણજીતસિંહ પણ દુકમાં રણજીતસિંહજ હતો. ‘પંજાબના સિંહ’નું અંગ્રેજોનું આપેલું નામ હિંદનો ઇતિહાસમાં તેને માટે જરાપણ વધારે પડતું નથી.

Q. 34. Write what you know of:—(1) Macaulay, (2) Mount Stuart Elphinstone, (3) Sir Charles Metcalfe, (4) Ranjit Singh, (5) Arthur Wellesley.

સ. ૩૪. નીચે જણાવેલા રાજસો વિષે દુક નોંધ લખો:—

(૧) મેકાલે. (૨) માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન. (૩) સર ચાર્લ્સ મેટકાલ્ફ. (૪) રણજીતસિંહ. (૫) આર્થર વેલેસ્લી.

(૧) મેકાલે:—તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૦૦માં થયો હતો. તેણે જુદે જુદે વખતે પેમાસ્તર-જનરલ તેમજ યુદ્ધના સેક્રેટરીની પદવી ભાગવી હતી. મેકાલે એક સારો ધારાશાસ્ત્રી હતો અને ૧૮૩૭ના પટાની એક કલમ પ્રમાણે ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સીલના એક સભ્ય તરીકે હિંદમાં ૫ વર્ષ સુધી સ્થાન ભાગવ્યું હતું. વિલિયમ બેન્ટિનને કળાવણીની બાબતમાં સલાહ આપી. હિંદમાં હિંદિઓને શિક્ષણ અંગ્રેજ બાપમાંજ આપવું એમ મેકાલેએ ઠરાવ્યું. આથી કલકત્તામાં એક મેડીકલ કોલેજ અને મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ બંધાઈ. જો આપણે તેને હિંદમાંના અંગ્રેજ શિક્ષણનો પિતા એમ કહીએ

તે અનુગતું નહિ ગણાય. તે હિંદના પીનકોકાડના કર્તા હતા. હિંદથી ઇંગ્લાંડ પાછા ગયા પછી મેકાલે એડિન્બરો તરફથી સભ્ય તરીકે પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાઈને આવ્યો. પોતાની વફૂવશક્તિથી બીજા સભ્યોના દિલ તેણે હરી લીધાં હતાં. તેના એનિલાસિફ લેખો પ્રખ્યાત છે. ૧૮૫૭માં તેને લોડ બનાવવામાં આવ્યો. મેકાલે ૧૮૫૮માં મૃત્યુ પામ્યો. ઈ તિલાસમાં મેકાલે એક તજસ્વી લેખક તરીકે પ્રખ્યાતિ પામી ગયા.

(૨) માઉન્ટ રુટુઅર્ડ એલિફરન્ટ:-ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં તે ૧૮ વર્ષની વયમાં દાખલ થયા. તેણે એક સારા જનરલ તેમજ મુન્સફ તરીકેનું પોતાનું પાળી બતાવી આવ્યું હતું. તેણે આર્થર વેલ્સલીને પણ આસાહના યુદ્ધમાં મદદ કરી હતી. તેણે ઈ. સ. ૧૮૭૮માં કામુલ જર્મી શાહમુગ્ન સાથે મેત્રીના કરાર કરવામાં સફળતા મેળવી હતી. ૧૮૮૮માં બાહુરાવ બીજાના રાજ્યમાં બ્રિટીશ રેસીડન્ટની પદવી પણ તેણે ભાગવી હતી. વેલ્સલી સત્તાના અંત પછી એડ્લીસ્ટન મુંબઈ દલાકાના ગવર્નર થયા હતા. ત્યાં તેણે ઘણાં સારા સુધારા કર્યા. તેને પણ વખત ગવર્નર-જનરલ થવા કોહેવામાં આવ્યું હતું પરંતુ તેની નાદુરસ્ત તબીયતને લઈને તેણે તે પદ સ્વીકારવા ના પાડી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૮માં મૃત્યુ પામ્યો.

(૩) સર આર્લ્સ મેટકાફ:-મેટકાફ વેલ્સલીના હાથ નીચે સબકારી બાબતમાં કેળવણીને અચ્છો ખેલાડી બન્યા હતા. બ્યારે રશિયાની બાક હતી ત્યારે તેને રણજીતસિંહ સાથે દોસ્તીના કરારો કરવા લાહોર મોકલવામાં આવ્યો હતો. રણજીતસિંહને તેણે ઘણીજ દોશિયારીથી છતી લઈ, દોસ્તીના કરાર પર સહી કરાવી લીધી. મેટકાફની વાળીએ રણજીતસિંહને તેના છવન-બર અંગ્રેજો સાથે મેત્રીથી ગાંડી રાખ્યો. મેટકાફને આથી વાયવ્ય પ્રાંતના ગવર્નર બનાવવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૫માં બેન્ટિકના ગયા પછી અને ૧૮૭૬માં એકલેન્ડના આગમન પહેલાના ૧ વર્ષના ગાળા માટે તેને હિંદના ગવર્નર-જનરલનું પદ આપવામાં આવ્યું હતું. આ પદે આવ્યા પછી તેણે વર્તમાન પંચા પરથી બંધનો દૂર કર્યા અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા બક્ષી. દુક્ત આ એકજ કાર્યને માટે મેટકાફ બ્રિટીશ હિંદના ઇનિલસમાં પ્રખ્યાતિ



પામી ગયો છે. ઈ. સ. ૧૮૩૬માં મેટકાફ ઈંગ્લેંડ ગયો.

(૪) રણજીતસિંહ:-જુઓ સવાલ ૩૩માંનો જવાબ.

(૫) આર્થર વેલેસ્લી:-હિંદના ગવર્નર-જનરલ માકિવસ આવ વેલેસ્લીના આર્થર વેલેસ્લી ભાઈ થતા હતા. તે ૧૭૮૭માં હિંદ આવ્યા. ૪થા મહેસુર વિચલ વખતે તેણે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ત્રિપુના અંત પછી તેને થ્રીરંગમનો ગવર્નર બનાવવામાં આવ્યો. એક રાજ્યકર્તા તરીકેની તેની અહીં પ્રખ્યાતિ થઈ. તેણે ૨ જન મરાઠા વિચલ વખતે અહમદનગરને ઘેરા ધારી તેમજ આસાદ આગળ સિંધિયાને અને ભાંસડેના સંયુક્ત હસ્તરત્ને દ્વારા આપી હતી. એક સારા જનરલની ખ્યાતિ આર્થર વેલેસ્લીને મળી. ૧૮૦૫માં તે ઈંગ્લેંડ ગયો અને પછી ત્યાં નેપોલિયનની સામેના યુદ્ધમાં તેણે ભાગ લીધો. આ પછી તે ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટનના નામે આગળાવવા લાગ્યો. ૧૮૫૨માં તે મૃત્યુ પામ્યો. દિનિદાસમાં તેએક કિતમ સેનાપતિ તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે.

Q. 35 What were the policies adopted by Lord Auckland and Lord Ellenborough towards Afghanistan? Whose policy was the wise one and why?

સ. ૩૫ લોર્ડ ઓકલેંડ અને લોર્ડ એલનબરોની અફઘાનિસ્તાન તરફ શું નીતિ હતી? કોની નીતિ લાભકારક હતી?

ઈ. સ. ૧૮૩૬માં ઓકલેંડે હિંદમાં પગ મૂક્યો. આ વખતે હિંદની અંગ્રેજ સત્તાને રશિયાનો ભય હતો. આથી ઓકલેંડે અફઘાનિસ્તાન સાથે મૈત્રીના કરાર કરવા એક અંગ્રેજ એલચીને મોકલ્યો. આ સમયે અફઘાનિસ્તાનની ગાદીએ દોસ્તમહમદ હતો. દોસ્ત મહમદે અંગ્રેજ એલચીને કહ્યું કે જો અંગ્રેજો રણજીતસિંહ પાસે પેશાવર દોસ્તમહમદને પાંધું અપાવે તો દોસ્તમહમદ અંગ્રેજોનો મિત્ર થવા રાજી હતો. પરંતુ રણજીતસિંહ તો અંગ્રેજોનો મિત્ર હતો. અંગ્રેજોને રણજીતસિંહના બગની ખબર હતી. આથી ઓકલેંડે દોસ્તમહમદને ચોખ્ખી ના પકડાવી દીધી. ઓકલેંડે બ્યારે ના

પરખાવી ત્યારે અફઘાનિસ્તાનમાં રહીઆનો એકચી પણ દોસ્તમદમદ પાસે હતો. આથી ઓકલેન્ડને બળતામાં લી હોમાયું.

ઓકલેન્ડે ૧૮૩૭માં, રણજીતસિંહ અને અફઘાનિસ્તાનના પદ્મરાજ રાજા શાહસુગ્ન સાથે મળી દોસ્તમદમદને હરાવ્યો. ત્યાર પછી અફઘાનિસ્તાનના તખ્ત પર શાહસુગ્નને બેસાડવામાં આવ્યો. અંગ્રેજોનો આશય આમાં એટલો જ હતો કે અફઘાનિસ્તાનની ગાદી પર એવા રાજાને બેસાડવો કે અંગ્રેજોનાજ હાથમાં તે રહે. રશિયા તરફના પણ આથી ભય ટાળવાનો અંગ્રેજોનો હેતુ હતો. શાહસુગ્ન એક નામવદ તેમજ અંગ્રેજોનું રમકડું થઈ રહે એવો અફઘાનોનો તિરસ્કાર્યો પદ્મરાજ રાજા હતો. ઓકલેન્ડે દોસ્તમદમદ સાથે લડાઈ જાહેર કરી. યુદ્ધમાં દોસ્તમદમદ નાંદો પરંતુ કેદ પકડાયો અને અંગ્રેજોએ શાહસુગ્નને ગાદી સોંપી. ઓકલેન્ડે દોસ્ત મદમદને કતલ કરાવ્યો અને શાહસુગ્નની સહીસલામતી માટે એક અંગ્રેજ લશ્કર તેમજ એક અંગ્રેજ રેસીડન્ટ અફઘાનિસ્તાનમાં રાખ્યો.

શાહસુગ્ન અફઘાનોને તો ગમતોજ ન હતો; તેથી એક વર્ષમાં અફઘાનિસ્તાનમાં હાવાનગ દાર્યો. દોસ્ત મદમદના બેટા અફઘરખાને બળવાની સરદારી લીધી. તેણે અફઘાનિસ્તાનમાંના અંગ્રેજોને અસહ્ય દુઃખ દેવા માંડ્યું. અંગ્રેજ રેસીડન્ટ ખન્સ તેમજ અંગ્રેજ લશ્કરના વડા મેકનોટનનું અફઘાનોએ ખૂન કર્યું. શાહસુગ્નનું પણ ખૂન કરી અફઘાન સરદાર અફઘરખાન ગાદી પર બેઠો. તેણે અંગ્રેજ લશ્કરના હથીઆરો લઈ લીધાં અને હિંદ પાછા સહીસલામત વાળવા ખાતરી આપી. પરંતુ રસ્તામાંજ લગભગ આખા લશ્કરનો અફઘાનોએ નાશ કર્યો. પરંતુ ભયંકર નાશમાંથી છટકી નાસેલા ડો. બ્રાયડને ઓકલેન્ડને આ અશુભ સમાચાર આપ્યાં. ઓકલેન્ડે ક્રાંતી બની ઇંગ્લાંડ ચાલ્યો ગયો. ઓકલેન્ડના અવિચારી પગલાંનું ઝેરી ફળ નિર્દોષ અંગ્રેજોને ચાખવું પડ્યું.

ઓકલેન્ડના ગયા પછી લોર્ડ એલનખેરે ૧૮૪૨માં હિંદમાં ગવર્નર જનરલના પદે આવ્યો. આવતાની સાથે તેણે પોતાની દૃષ્ટિ અફઘાનિસ્તાન તરફ દોડાવી. તેણે અંગ્રેજોની આખર પાછી મેળવવા અને અફઘાનો પર બદલો

લેવા જનરલ પોલોક અને નોટને અફઘાનીસ્તાન રવાના કર્યા. અંગ્રેજોએ આવી. કામુલ અને કંદહાર પાછાં મેળવી ગુમાવેલી આખર પાછી મેળવી. અંગ્રેજોએ કામુલ અને કંદહાર છતી, લૂટી અને બાળીને પોતાનો બદલો લીધો. એલનબરોની નીતિ એવી હતી કે અફઘાનીસ્તાનમાં ગયેલી આખર પાછી મેળવવી અને ત્યાર પછી અફઘાનોના લાડીલા હોસ્તમહમદને જ કેદમાંથી મુક્ત કરી પાછો અફઘાનીસ્તાનની ગાદી તેને જ સોંપવી. અફઘાનીસ્તાનની રાજ અટકમાં અંગ્રેજોએ ત્યાર પછી માથુ માર્યું નહિ. આજ હાપણુની નીતિ પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાન છતી, હોસ્ત મહમદને છોડો કરી, એક વાર પાછી એલનબરોને અફઘાનીસ્તાનની ગાદી હોસ્ત મહમદને સોંપી. અંગ્રેજ લશ્કર તે પણ તેણે પાછું ખાસાવી લીધું. એક પણ અંગ્રેજને અફઘાનીસ્તાનમાં એલનબરોને રહેવા દીધો નહિ.

લોડ એક્લેન્ડની નીતિ અવિચારી હતી. પરદેશી રાજ્ય તંત્રમાં માથુ મારવાની તેને શી જરૂર હતી? લોકબળને ક્યારે લોકોના અપ્રિય રાજને રાજ્ય આપવાની તેને શી જરૂર હતી? લોકોનું સ્વાતંત્ર્ય ઝૂંટવી લઈ તેણે શું ફળ મેળવ્યું? રશિયાની બાક તો ફાગર જ હતી. એલનબરોની નીતિ એક્લેન્ડની નીતિ કરતાં ઘણે જ દરજ્જે ઉદાપણુ બરેલી ગણી શકાય. પરંતુ તેણે જે શહેરોને ઝૂંટવી બાળી નાખ્યાં તે પગલાં શોભાસ્પદતા નજર કહેવાય.

Q. 36. Write short notes on:—(1) Raja Ram Mohanray. (2) Lord Amherst, (3) Lord Hardinge (4) Sir John Shore.

સ. ૩૬. (૧) રાજા રામ મોહનરાય, (૨) લોર્ડ આમહર્સ્ટ. (૩) લોર્ડ હાર્ડિંગ. (૪) સર જોન શોર વિષે ટૂંક નોંધ લખો.

(૧) રાજા રામમોહનરાય:—ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં બંગાળામાં તેમનો જન્મ થયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૨૯ માં સ્થપાયેલી બ્રહ્મો સમાજના પિતા રાજા રામમોહનરાય હતા. તેણે પર્શિયન, એરેબીક, હિંદી તેમજ સંસ્કૃતમાં સારું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. બુદ્ધ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તેણે ૧૫ વર્ષની કુમળી વયમાં પોતાનું ઘર ત્યજ દીધેલું. ૧૦ વર્ષ સુધી ઈ. ઈ. કંપનીમાં દિવાન

તરીકેની નોકરી તેણે કરી હતી. હાલના અંગાણી ગઘ સાહિત્યનો પિતા પણ રાજા રામમોહનરાય હતો. તે એક પ્રખર સામાજિક તેમજ ધાર્મિક સુધારક તરીકે પ્રખ્યાત છે. સતીનો રિવાજ અને હિંદુઓમાં ધર કરી એકલા વહેમોના તેણે જાજરો વિરોધ કર્યો હતો અને સતીનો રિવાજ અંધ કરવામાં અગત્યના પાઠ ભજવ્યો હતો. તેણે વર્તમાન પંચા પરથી અંધના દૂર કરવા ધણી જ મહેનત બિતાવી. દિલ્હીના રાજાએ તેને રાજાનો ઇલકાબ આપ્યો હતો. ૧૮૩૧ માં તે ઇંગ્લેન્ડ ગયા હતા. ત્યાં જઈ દિલ્હીની સ્થિતિનું જાણ એક કન્ફ્રેસને ધણીજ સારી રીતે ખ્યાલ આપ્યો, ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં તેનું મૃત્યુ થયું. દલિદાસમાં રાજા રામ મોહનરાય સામાજિક તેમજ ધાર્મિક સુધારક તરીકે ખ્યાલ મેળવ્યા ગયા છે.

(૨) લોર્ડ આમહસ્ટ : જુઓ પાનું ૮૮

(૩) લોર્ડ હાર્ડિંગ : જુઓ પાનું ૪૫

(૪) શર જોન શાર : જુઓ પાનું ૩૫

લોર્ડ ડેલહાઉસિઃ-ઈ. સ. ૧૮૪૮-૧૮૫૮.

[ લોર્ડ ડેલહાઉસિઃ ૩૫ વરસની નાની વયે અધિકારમાં આવ્યા. તેણે પ્રાન્તો ખાલસા કરવાની પદ્ધતિ અખત્યાર કરી. એના અમલમાં જે દેશ રાજા કે નવાબ બિનવારસ મરણ પામે તેનું રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારમાં ખાલસા થાય એમ તેણે ઠરાવ્યું. તે ઉપરાંત જે દેશી રાજાનો રાજ્યદારનાર સતોપકારક ન જણાય તેને ગાદી ઉપરથી હટાડી મૂકી તેનું રાજ્ય પણ ખાલસા કરવામાં આવતું. આ પ્રમાણે ડેલહાઉસિના વખતમાં સતારા, નાગપુર, ઝાંસી, સિક્રિમ, અયોધ્યા પ્રાંત વગેરે ખાલસા થયાં.

ડેલહાઉસિના વખતમાં પ્રથમ રેલ્વે સડક નાખાઈ. ટપાલ અને તારખાતાં સ્થપાયાં, જતેદર બાંધકામ તથા કેળવણી ખાતાં શરૂ થયાં. ઈ. સ. ૧૮૫૩માં કંપનિનો પટો પુરો થવાથી નવો પટો થયો. સનદી નોકરીમાં જતેદર હરિ-શાઈમાં ઉત્તરું થયલા માણસોને ત્યારથી લેવામાં આવ્યા.

ડેલહાઉસિના વખતમાં બીજો શીખ વિગ્રહ થયો. તેમાં શીખો હાર્યા અને પંજાબ પ્રાંત ખાલસા થયો. ત્યારપછી બીજો આઘાતી વિગ્રહ થયો અને તેને પરિણામે પેશુ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો. ]

લોર્ડ ડેલિંગા:—ઈ. સ. ૧૮૫૭.

લોર્ડ ડેલિંગા હિંદુસ્તાનનો છેલ્લો ગવર્નર જનરલ હતો. તેના વખતમાં બંગાળ થયો હતો. બંગાળનાં મુખ્ય કારણો દેવહાડિસિની ખાલસા પધ્ધતિ, તાર અને રેલ્વેથી ઉત્પન્ન થએલા વહેમો, બંદુકોની કારતુસ પર વપરાતી ચરખી અને તેથી લશ્કરને વટલાવવાનો ભય હતાં. મીરત, કાનપુર, લખનૌ બંગાળના કેન્દ્ર સ્થાનો હતાં. બહાદુરશાહ, ઝાંસીની રાણી, તાંતીઆ ટોપીએ મુખ્ય ભાગ બળવા કરવામાં લીધો હતો. આ બંગાળની ખબર ઇંગ્લેન્ડ પહોંચતાં હિંદના રાજ્યકારભારની પદ્ધતિમાં એકદમ ફરફાર કરવામાં આવ્યો. હિંદના મુખ્ય હાકેમને વાઝિરોયની પદવી આપી અને બધો રાજકારભાર તેની ગાંધી દેખરેખ હેઠળ મુકાયો. બાર્ડે આવ કંટ્રોલને બદલે સેક્રેટરી આવ રેટ્રેક્ટ અને તેનીસભાને હિંદની સત્તા સોંપાઈ. લોકોને શાંત કરવા ઇ. સ. ૧૮૫૮માં મહારાણી વિક્ટોરીઆના હાથે બહાર પાડવામાં આવ્યો. તેમાં બંગાળનાં માત્રી આપવામાં આવી. રાજ્યમાં સાથેના કરારો જાળવવા અને પ્રજામાં સર્વેન સરખા હક મળશે એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું.

મુંબઈ મદ્રાસ અને કલકત્તામાં યુનિવર્સિટીઓ લોર્ડ ડેલિંગના વખતમાં સ્થપાઈ.

Q. 37 Review briefly the administration of Lord Dalhousie.

સ. ૩૭. લોર્ડ દેવહાડિસિના રાજ્ય કારભારની હુકમો સમાલોચના કરો.

ઈ. સ. ૧૮૪૮માં હાડિંગના ગયા પછી સામ્રાજ્યવાદી લોર્ડ દેવહાડિસિ હિંદમાં આવ્યો. ત્યારે તેણે હિંદમાં પગ મુક્યો ત્યારે પંજાબે તેને લુહ્ કરવાને નોતર્યો. પંજાબમાં રણજીતસિંહના મૃત્યુ પછી અશાન્તિજ વ્યાપી રહી હતી. પંજાબમાં દેખરેખ રાખવા રહેલા અંગ્રેજ રેસીડન્ટે મુલતાનના રાજા મુળરાજ પાસે હિસાબ માંગ્યો. મુળરાજે તે આપવા ચોખ્ખી ના પાડી; ત્યાર પછી મુળરાજે રાજનામું આપી અંગ્રેજ રેસીડન્ટનું ખૂન કરી અંગ્રેજો સામે લડાઈ જાહેર કરી. અંગ્રેજ સરદારો એડવર્ડ અને સર હુગોએ શીખોને



હરાવ્યા; અને ઉલ્લાહસિએ પંજાબ ખાલસા કરી તહ અંગ્રેજ સત્તાને  
જોડી દીધું. પરમા પણ આવીજ રીતે અંગ્રેજ રેસીડન્ટનું અમીનિએ  
અપમાન કર્યાથી ખાલસા કરી, બ્રિટિશ અમલમાં જોડી દીધું. ૧૮૫૨.

**ખાલસા પદ્ધતિ :** આ પદ્ધતિના સર્જક ઉલ્લાહસિ હતો તે  
સામ્રાજ્યવાદી હતો, તેથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વધારવા આ પદ્ધતિને તેણે  
જન્મ આપ્યો. આ પદ્ધતિએ હિંદના ઘણાં દેશી રાજ્યોને અંગ્રેજ અમલમાં  
દાખલ કરી દીધાં. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે જે દેશી રાજા અપુત્ર મરણ પામે  
તેને દત્તક પુત્ર લેવો હોય તો લઈ શકે ખરો; પરંતુ તે માટે સાવ મોંઘ  
અંગ્રેજ સત્તાની રજા લેવી પડતી. રજા આપવી કે નહિ તે સાવ મોંઘ  
સત્તાના હાથમાં હતી. દત્તક લીધેલા તે જાકરોને ફક્ત તે પત મળતો  
ખાનગી મિલકતજ મળતી. પરંતુ રાજ્ય માટે તે દત્તક પુત્ર હક-  
દાર ગણાય નહિ. આ પદ્ધતિથી હવે જે કાઈ રાજા અપુત્ર મરણ પામે તો  
તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સત્તા ખાલસા કરી પોતાના રાજ્યકારભાર નીચે સરકત.  
આ પદ્ધતિની રૂએ સતારા, ઝાંસી અને નાગપુર તેમજ બીજાં કેટલાંક  
રાજ્યો જેવાં કે સાંબલપુર, વૈંતપુર, કાચાર વગેરે પણ ખાલસા થયાં હતાં.

ઉલ્લાહસિએ અયોધ્યાના નવાબને પ્રગત પર જુસ્મ નહિ કરવા પ્રમદા  
આપી. પરંતુ નવાબે આંખ આડા કાન કર્યા. આથી ૧૮૫૮માં અવ્ય-  
વસ્થિત રાજ્યકારભારને લઈને અયોધ્યાને ઉલ્લાહસિએ ખાલસા કર્યું.  
ત્યારપછી વરાડના વારો આવ્યો. વરાડને ૧૮૭૩માં નિઝામને મરાઠાઓ  
પાસેથી અપાવ્યો હતો. નીઝામના માથા પર સલાવકારી યોજનાને લઈને  
અંગ્રેજ લશ્કરનું દેવું વધતું જતું હતું. પૈસા આપવાને નીઝામ અસક્ત  
હતો તેમજ નિઝામના રાજ્યમાં પણ અવ્યવસ્થા હતી. આથી ૧૮૫૩  
વરાડને પણ ઉલ્લાહસિએ ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવાનો  
જવાબદાર ઉલ્લાહસિજ તેમજ તેની ખાલસા પદ્ધતિ અને કેટલેક અંશે તેના  
સુધારા હતા.

ઉલ્લાહસિએ તેના રાજ્યકારભાર દરમ્યાન ઘણાં સુધારા દાખલ કર્યા.  
ઉલ્લાહસિએ ૧૮૫૩માં પહેલવહેલી હિંદમાં રેલ્વે શરૂ કરી. પોસ્ટખાનામાં

સુધારો કરી કાગળની ટીકાટીનો દર બે પૈસા કર્યો. આખા હિંદમાં કાગળનો એકજ દર રાખ્યો. આથી લોકોને ધણો ફાયદો થયો. ડેલહાઉસિએ વિજ્ઞાન શક્તિથી ખજરો આપવા તેમજ ઝરૂરી સંદેશા જલદી આપી શકાય તે માટે તાર-ટેલીગ્રાફની યોજના કરી. હિંદુસ્તાનના લાભને માટે જનરલ બાંધકામ ખાતું. (P. W. D.) સ્થાપ્યું. આ ખાતાએ રસ્તાઓ તેમજ પુલો બંધાવ્યાં. નવી નહેરો ખોદાવી. ગંગાનદીની નહેર ખોદાવી તથા દિલ્હીથી લાહોર સુધીનો પાછો રસ્તો બંધાવ્યો. સર ચાર્લ્સ વુડના અભિપ્રાય મુજબ ૧૮૫૪માં કેળવણીમાં પ્રગતિ કરવા માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવા માટે શાળાઓ સ્થાપી. આ શાળાઓમાં દેશી ભાષા કારાજ જાન અપાતું. આ બચરથા જગવવા એક 'પબ્લીક હન્સ્ટ્રક્શન' ખાતાની સ્થાપના કરી તેમજ ખાનગી શાળાઓને સરકારી ગ્રાન્ટ આપવાની યોજના યોજી. દરેક પ્રાન્તમાં યુનિવર્સિટી તેમજ કોલેજની સ્થાપના કરી. ડેલહાઉસિએ સામાજિક સુધારા પણ દાખલ કર્યા. હિંદીઓને ગમે તે ધર્મ બદલવાની છૂટ આપી. બંગાળીના કારભાર ગવર્નર-જનરલનેજ કરવો પડતો; તેથી ડેલહાઉસિએ બંગાળા માટે ખાસ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમ્યો. આથી ગવર્નર-જનરલનું કામ ઓછું થયું. ઇ. સ. ૧૮૫૩ સુધી એકલા અંગ્રેજોને 'સીવીલ સર્વિસ'ની પરીક્ષા આપી શકતા. આ પ્રથા ડેલહાઉસિએ બહારી હિંદીઓને પણ તે પરીક્ષા આપવા હક્ક આપ્યો. આ પરીક્ષામાં પાસ થયલા હિંદીઓને તેણે મોટા હોદ્દાઓની જગ્યા આપવાની પહેલ કરી. આવી રીતે હિંદમાં ઉત્તમ સુધારો કરી ડેલહાઉસિ ૧૮૫૪માં આઠ વર્ષ રાજ્યકારભાર કરી ઈંગ્લંડ પાછો ગયો. ડેલહાઉસિએ બ્રિટિશ હિંદના નકશાની સીમા વધારી અને આધુનિક હિંદનો નકશો ચિતર્યો એમ કહીએ એ બાજબી તો લેખાશેજ.

**Q. 38 Why do you call Lord Dalhousie as the Maker of Modern India ?**

સ. ૩૮ અત્યારની હિંદની રાજ્ય વ્યવસ્થાના મોટા ભાગનો ઉત્પાદક લાર્ડ ડેલહાઉસિ હતો. એમ તમે શા ઉપરથી કહી શકો ?

જુઓ સવાલ ૩૭માની હકીકત.

Q. 39 Write briefly on:—(1) Sir George Barlow. (2) The Reforms of Lord Dalhousie (3) The annexation of sind (4) The Reforms of Lord Cornwallis.

સ. ૩૯ ટૂંક નોંધ લખો:—(૧) સર જ્યોર્જ બાર્લો, (૨) લોર્ડ ડેલહાઉસિના સુધારા, (૩) સિંધનું જોડાણ, (૪) કોર્ન વોલિસના સુધારા.

(૧) સર જોર્જ બાર્લો:—જુઓ પાન ૪૨

(૨) લોર્ડ ડેલહાઉસિના સુધારા:—જુઓ સવાલ ૩૭માં.

(૩) સિંધ:—ઈ. સ. ૧૮૪૨માં અફઘાનોની લડાઈનો અંત આવ્યો. આ અફઘાન લડાઈને માટે અંગ્રેજ લશ્કર સિંધમાંથી ગયું હતું. સિંધના અમીરોને અંગ્રેજો સાથે ઈ. સ. ૧૮૩૨ના કરાર મુજબ એવું ક્યું હતું કે અંગ્રેજોએ પોતાના લશ્કરની હિલચાલ માટે સિંધની નદીઓનો ઉપયોગ ન કરવો. ઈ. સ. ૧૮૩૯થી સિંધને પણ સહાયકારી યોજના હેઠળ મુક્યું. હવે સિંધના લોકોને આ સહાયકારી યોજના ખુશીજ હતી; તેમાં વળી અંગ્રેજોએ ૧૬૫ અફઘાન વિશ્વ વખતે ૧૮૩૨ના કરારનો ભંગ કર્યો; આથી તેઓએ બળે આ ક્યો અને અંગ્રેજ રેસીડન્ટ ઓફીસને ભગાડી મુક્યો. હિંદના ગવર્નર-જનરલ અમીરો પર એવો આરોપ મુક્યો કે તેઓ અંગ્રેજો સાથે સારું વર્તન નથી રાખતા. આથી તેણે સર ચાર્લ્સ નેપીઅરને એક મોટા સैन्य સાથે સિંધને અન્યાયી રીતે હુલ્લો રવાના કર્યો. સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે અમીરોને ૧૮૪૩માં મીઠાની અને હિંદુઆદ આગળ હનાગ્યા અને સિંધ પોતાનું બનાવ્યું. ૧૮૪૩માં સિંધને ખાલસા કરી અંગ્રેજ સત્તામાં જોડી દીધું. સિંધના હુલ્લો ચાર્લ્સ નેપીઅરનેજ સિંધનો કમીશ્નર બનાવ્યો.

(૪) કોર્ન વોલિસના સુધારા:—જુઓ સવાલ ૨૨માંની ૨ જની હપ્તીકત.

Q. 40 Narrate the circumstances that led to the Sepoy Mutiny of 1857. What were its effects.

સ. ૪૦ ઇ. સ. ૧૮૫૭ના ૩૧કરી પાગલના કારણે તથા તેના પરિણામ વિશે લખો.

ઈ. સ. ૧૮૫૬માં ડેલહાઉસિ મર્યાદા; પરંતુ તેની ખાલસા પદ્ધતિ એ તેમજ તેના કરેલા કેટલાક સુધારા એ હિંદમાં બળવાના બી રોપ્યાં. ૧૮૫૬ માં કેનીંગ આગ્યો. ત્યારે હિંદનું આખું વાતાવરણ ધુંધવાઈ રહ્યું હતું. આ ભયંકર વાતાવરણના કારણે ઘણાં હતાં. તે કારણોને આપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકીએ:— (૧) રાજકીય, (૨) સામાજિક તેમજ ધાર્મિક (૩) લશ્કરી. આ બધાં કારણોને લઈને હિંદ અસંતુષ્ટ થયું અને તેના પરિણામે ૧૮૫૭ માં સિપાઈના બળવાનું એક ભયંકર મોજું હિંદમાં ફરી વળ્યું.

**રાજકીય:—** ડેલહાઉસિની 'ખાલસા પદ્ધતિ' એ હિંદના રજવાડાઓને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ બળવો બહાવવાને શરૂ કર્યો. દેશી રજવાડાઓ આ પદ્ધતિને પાલન કરી શકી શક્યા હતા. આ પદ્ધતિનો નાશ કરવા અને અંગ્રેજ સત્તાને નાબૂદ કરવા ઝાંસીની રાણી, અયોધ્યાનો રાજા, નાના સાહેબ અને મુસલમાન બાદશાહ બહાદુરશાહ ક્યારના તક જોતાં બેસી રહ્યાં હતા. તેઓએ તે નક્કે જવા ન દીધી. ઘણાં ખરા બીજાં રાજ્યોના મનમાં પણ એવું જ હતું કે અંગ્રેજોની આ નીતિ હિંદમાંથી દેશી રાજ્યોનું કાષ્ઠ દિવસ નામ નિશાન કાઢી નાંખે. આથી ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, બીજા બાજુરાવનો દત્તક પુત્ર કે જેનું પેન્શન ડેલહાઉસિએ બંધ કરેલું તેથી, નાના સાહેબ, અયોધ્યાનો રાજા તેમજ મુસલમાન બાદશાહ બહાદુરશાહએ લોકોને બળવા માટે ઉશ્કેર્યા. ૧૮૫૭ ના બળવાના તેઓજ આગેવાન પણ થયા. હિંદના લોકોના મન ડેલહાઉસિના બીજા સુધારા જેવાં કે તાર, ટપાલ અને રેલ્વેએ પણ લોકોના મન બંધા કરેલાં આથી હિંદના અભણ વર્ગમાં એવી ધાસ્તી પેડેલી કે અંગ્રેજો હિંદને બાંધી લેવા માંગે છે. અને ત્યારપછી આખા હિંદમાં અંગ્રેજ વાતાવરણ ફેલાવશે. અંગ્રેજ શિક્ષણ દાખલ કર્યું તે પણ તેમની ઉપલી માન્યતાનેજ વધુ પોષતું કારણ બન્યું. હવે આપણે સામાજિક કારણો તરફ નજર દોડાવીએ. ડેલહાઉસિએ હિંદમાં વિધવા વિવાહની બહાલી આપી તેથી હિંદોને એમ થયું કે ચોક્કસ તેઓ હિંદીમાં પણ અંગ્રેજ રિવાજ દાખલ કરવા માંગે છે. હિંદમાં પાદરીઓ આવી ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવા પણ હિંદીઓને સમજાવતાં આથી પણ હિંદમાં બીક પેસી ગઈ હતી કે

અંગ્રેજો દિલ્લે પ્રિયિત બનાવશે. હિંદીઓને થતું કે અંગ્રેજોને આપણા ધર્મમાં માંથુ મારવાની શી જરૂર? હવે અંગ્રેજોના હિંદમાં ૧૦૦ વર્ષ પુરાં થયાં હતા તેથી તેનો અમલ તાપ્તો હતો એમ પણ હિંદની માન્યતા હતી. સતી, બલિદાન વગેરે કરેલાં સુધારા માટે અભણ લોકોમાં અશાંતિ હતી. આવી રીતે સમાજક સુધારાએ પણ અંગ્રેજોને વિરુદ્ધ બળેલાં ઝેરાવવાનો પોતાનો હિસ્સો લોકોને આપ્યો.

**લશ્કરી કારણો:**—સિપાઈઓના પગારમાં ઘટાડો કર્યો હતો. લશ્કરી સિપાઈઓને ગમે ત્યાં યુદ્ધ માટે જવું પડતું. સાગર પાર પણ તેઓને જવું પડતું. હિંદુઓમાં સાગરપાર જવાનું નિષેધ ગણવામાં આવતું. લશ્કરી સિપાઈઓને આથી બચ લાગ્યો કે કદાચ આવી રીતે અંગ્રેજો તેઓને ધર્મ ભંગ કરાવવા માંગે છે. લશ્કરમાં કાયદાઓ પણ કડક હતા તેમજ હિંદી સિપાઈઓ પર જુદા પળ ધણો હતો. સિપાઈઓને પણ અમુકજ પાપાક તેમજ અમુક ગતનીજ હતી પણ રાખવી પડતી. સિપાઈઓમાં આથી કચવાટ ઝેરો થયો હતો. આથી અશાંતિનું વાતાવરણ બચકર બનાવ માટે તૈયારજ હતું. આ વખતે તે સિપાઈઓને 'એન્ડ્રીડ રાયફલ' નામના બંદુક આપવામાં આવી. આ બંદુકની કારતુસોને ફાડવા માટે સિપાઈઓને તેના પર રહેલા કાગળને મોંઝથી લેખડોને પડી બંદુકમાં ભરવી પડતી. આ કારતુસો માટે સિપાઈઓને એવી બખર પડી કે તે કારતુસોને ગાય અને કુકરની ચરબી લગાડેલી હોય છે. આથી હિંદુ તેમજ મુસલમાન સિપાઈઓના કચવાટમાં લી હોવાયું. આજ 'એન્ડ્રીડ રાયફલ' અંતનું ૧૮૫૭ના સિપાઈના બળવાનું કારણ બન્યું. સિપાઈઓએ બળવો શરૂ કર્યો અને તેઓનું ખરેખર પોત પ્રકાશ્યું. મીરત, દિલ્લી, કાનપુર, લખનૌ, ઝાંસી, ગ્વાલીયર, નાગપુર, બનારસ વગેરે મથકોએ આ બળવાના તણખા ઝીડ્યાં અને તેઓ પણ બળવામાં સામેલ થયાં. આ બળવામાં ઘણાં અંગ્રેજોની કતલ થઈ બળવાની અસર ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ પર ઘણી સખત થઈ. પાર્લામેન્ટે તરતજ કંપની સરકાર પાનેથી હિંદના રાજ્ય કારભાર ખૂટવી લઈ ઈંગ્લાંડના તાજવા હાથમાં લેાળ્યો. ૧૮૫૮ ગવર્નમેન્ટ મંડળ તેમજ બોર્ડ એન્ડ કન્ટ્રોલ



કાઠી નાંખી હિંદનો રાજ્યકારભાર સાચવવા 'હિંદી વજીર'ની નિમણુંક કરી. તે વજીરને મદદ કરવા ૧૫ માણસોની એક કાઉન્સિલ પણ નીમી. હિંદનાં ગવર્નર-જનરલને વોઈસરોય બનાવ્યો. ૧૮૫૮માં રાજ્યએનો દત્તક લેવાનો હક્ક મંજૂર કર્યો. ધર્મમાં કંઈપણ માથું નહિ મારવાની બહાલી આપી. જ્વતિ બેઠા વિના હિંદીએને મોટી નોકરીમાં જગ્યા આપી. તેમજ બંડ-ખોરને મોટી બક્ષી. આવી રીતે કંપનિ સરકારનો રાજ્યકારભાર ૧૦૦ વર્ષ પછી ૧૮૫૭ના બળવાથી નાશુદ થઈ હિંદમાં ઇંગ્લાંડના તાજનો વહીવટ ચાલુ થયો.

Q. 41 What were the Causes of the Indian Mutiny of 1857? What were the fruits of it?

સ. ૪૧. ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવાના કારણો તથા તેની અસર વિષે લખો.  
જુઓ સવાલ ૪૦ માનો જવાબ.

Q. 42 " Lord Dalhousie was responsible for the Sepoy Mutiny of 1857". justify this statement fully.

સ. ૪૨. 'ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા માટે લોર્ડ ડેલહાઉસિ જવાબદાર હતો.' એ હકીકત સમજાવવા પુરતા કારણો આપો.  
જુઓ સવાલ ૪૦ મો.

Q. 43 Describe the principal features of the administration of Lord Dalhousie.

સ. ૪૩. લોર્ડ ડેલહાઉસિના રાજ્યકારભારની વિશેષતા વિષે લખો.  
જુઓ સવાલ ૪૦ માની હકીકત.

Q. 44 Give in detail the expansion of the British power under Marquis of Hastings. What steps he took to place it on a strong bases?

સ. ૪૪. માકવેસ ઓવ હેસ્ટિંગના વખતમાં અંગ્રેજ રાજ્ય વિસ્તારમાં ફેરફાર વધ્યું ? તે વિષે લખો, અંગ્રેજ રાજ્યને સારા પાયા પર મૂકવા તેણે શું પગલાં લીધાં

જુઓ સવાલ ૨૮માંનો જવાબ.

Q. 45. Write short notes on:—(1) Doctrine of Lapse; (2) The Indian Mutiny: 1857. (3) The annexation of the Punjab; (4) The Queen's Proclamation.

સ. ૪૫. (૧) ખાલસા પદ્ધતિ (૨) ઈ. સ. ૧૮૫૭નો બળવો (૩) પંજાબનું જોડાણ (૪) મહારાણી વિક્ટોરિયાનો દંડરો. વિષે ટૂંક નોંધ લખો.

(૧) ખાલસા પદ્ધતિ:—જુઓ સવાલ ૩૭ મો.

(૨) ૧૮૫૭ હિંદનો બળવો:—જુઓ સવાલ ૪૦ મો.

(૩) પંજાબ ખાલસા:—૧૮૩૯માં રણજીતસિંહના મૃત્યુ પછી શીખોને હાથમાં રાખે એવો કોઈપણ મુત્સદ્દી રાગ ન હતો. શીખ લશ્કર-ખાલસા-ને કાશુમાં રાખવું મુશ્કેલ હતું જેને લીધે રાજ્યમાં પાણ રણજીતસિંહના મૃત્યુ પછી અસાંતિએ ધર ક્યું. શીખ ૧ લો વિગ્રહ થયો. પરિણામે શીખોને પંજાબમાં અંગ્રેજ રેસીડન્ટને રાજ્યકારભાર પર દેખરેખ રાખવા રાખવો પડ્યો. આ બ્રીટીશ રેસીડન્ટે મુલતાનના રાગ મુળરાજ પાસે હિસાબ માંગ્યો. મુળરાજે તે આપવા ના પાડી. મુળરાજ તેમજ બીજા શીખોને અંગ્રેજ અધિકારો અને તેમની રાજ્યતંત્રમાં હખલગીરી ખૂંચતી હતી. આથી મુળરાજે તરતજ રાજનામું આપી દીધું. મુળરાજે બળવો કર્યો. શીખો પણ તેમાં જોડાયા. બ્રીટીશ રેસીડન્ટનું ખૂન પણ થયું. આથી લોર્ડ ડલહૌઝીએ યુધ્ધ જાહેર કર્યું. રામનગર અને ચિલિઆનવાલા આગળ અંગ્રેજો હાર્યા. પરંતુ ૧૮૪૯માં ગુજરાત (પંજાબ)માં બ્રીટીશ અમલદાર સરલુ ગોફે શીખોને જામરો ફટકો માર્યો. શીખો હાર્યા. લોર્ડ ડલહૌઝીએ તરતજ વિગ્રહના અંતમાં પંજાબ ખાલસા કરી અંગ્રેજ સત્તા નીચે મૂકી દીધું.

(૪) ૧૮૫૮નો રાણીનો ઢંઢેરો:-૧૮૫૭ના બળવા પછી હિંદના રાજ્યતંત્રની લગભગ કંપનિ સરકાર પાસેથી ઇંગ્લેંડના તાજના હાથમાં આવી. ઇંગ્લેંડના તાજે ઢંઢેરાથી હિંદને સુખશાંતિ તેમજ હિંદી રાજ્યોના માનમરતબા સાચવવાને વચન આપ્યું. ૧૮૫૮માં ઇંગ્લેંડની ગાદીએ મહારાણી વિક્ટોરીઆ હતી. તેણે એક ઢંઢેરો ૧૮૫૮ની નવેમ્બરની ૧લી તારીખે બહાર પાડ્યો. હિંદના તે વખતના ગવર્નર-જનરલ લોર્ડ કેનિંગે અદલાહુબાદમાં એક મોટો દરબાર ભર્યો અને રાણીનો ઢંઢેરો હિંદમાં જાહેર કર્યો. આ ઢંઢેરો મુજબ હવેથી હિંદના ગવર્નર-જનરલને હિંદના વાઇસરોયનું પદ મળ્યું. હિંદના દેશી રાજ્યોને દત્તકપુત્ર લેવાની છૂટ આપવામાં આવી અને તે દત્તકપુત્રને તેના પછી ગાદી પણ મળશે તેમજ તેઓને વચન પ્રમાણે માન આપવામાં આવશે. હિંદના ધર્મમાં હવેથી અંગ્રેજોને માયુ નહિ માસશે અને તેઓને જે ધર્મ પાળવો હોય તે પાળી શકશે. હિંદીઓને પોતપોતાના રિવાજો પાળવાની છૂટ આપી. હિંદીઓને કોઈપણ જાતિભેદની દખલગીરી સિવાય હિંદમાં મોટી નોકરીની જગ્યાઓ લાયકાત પ્રમાણે આપવામાં આવશે. બળવામાં ભાગ લેનારાઓને મારી બહી. હિંદમાં સર્વને સરખો ન્યાય આપવામાં આવશે. હિંદીઓના સુખેજ અંગ્રેજોનેનું પણ સુખ છે. આ રીતે ઢંઢેરાથી હિંદમાં શાંતિ પ્રસરી. આ પછી હિંદના બીજા મોટાં શહેરોમાં દરબારો ભરીને આ ઢંઢેરો લોકોમાં વાંચી પ્રસિદ્ધ થયો.

Q. 46. What gave rise to the Mutiny of 1857 ?  
Why did it break down so early ?

સ. ૪૬. ૧૮૫૭ના બળવાને કોણે જન્મ આપ્યો ? આ કારણોને લઈ ને તેનો અંત જલ્દી આવ્યો ?

પહેલા ભાગ માટે જુઓ સવાલ ૪૩મો.

ઈ. સ. ૧૮૫૭માં હિંદમાં સિપાઈઓનો બળવો ગઈયો. ફેબ્રુઆરી માસમાં કલકત્તા નજીક આવેલા બરાકપુરામાંજ આ બળવાનો જન્મ થયો. પરંતુ મીરતમાં 'મે' માસમાં ફાટ્યો. અહીંથી બળવાના તણખાં

હિંદી ગાદી પર બળવાખોરોએ બહાદુરશાહને બેસાડી દિલ્હી ખેલાવું બનાવ્યું. કાનપુરમાં પણ અંગ્રેજોએ છંછેડેલા નાનાસાહેબે જુન માસમાં બળવો ઝાઝવી. બળવાખોરોની આગેવાની લીધી. અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો તેમજ બાળકો આ બળવાનો ભોગ બન્યાં. લખનૌ, ઝાંસી, ગ્વાલી-અર, નાગપુર વગેરે સ્થળો પણ બળવાનાં બીજાં કેન્દ્રો બન્યાં.

૧૮૫૭ના બળવાને અંગ્રેજો બહુ સહેલાઈથી કામુમાં લાવી શક્યાં. પહેલાં અંગ્રેજોએ દિલ્હી સર કરી, ત્યાંના બાદશાહ બહાદુરશાહને ગાદી પરથી ઝાઝાડી મૂકી રણુન મોકલી દીધા. તેના બે પુત્રોને ઠાર કર્યાં. નાના-સાહેબ પણ નાહો. ઝાંસીની રણુચંડી લક્ષ્મીદેવી પણ રણુમેદાનમાંજ બહાદુરીથી ખાલી ગઈ. મરાઠા સરદાર તાતીઆ ટોપી ઝાંસીએ ચલ્યો. અંતે બળવાની પણ સમાપ્તી થઈ.

અંગ્રેજો બળવાને આટલા જલદી દમાવી કેમ શક્યા? આ પ્રશ્નનો જવાબ અટલોજ કે સિપાઈઓનો બળવો દરેક સ્થળે જુદે જુદે સમયે જન્મ્યો. વધુમાં હિંદનાજ કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ પણ અંગ્રેજોને બળવા-ખોરોને દબાવવામાં ખુલ્લે દિલે મદદ આપી. જે એકા વખતે હિંદમાં દરેક સ્થળે બળવો ફાટી નીકળ્યો હોત અને હિંદનાજ દેશીરાજ્યોએ અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરી ન હોત તો બળવો આટલી સહેલાઈથી અને જલદીથી શું અંગ્રેજો કામુમાં લઈ શકત? અંગ્રેજ સરકારને કદાચ હિંદ તેજ વખતે છોડવું પડતે એમ કહીએ તો અયોગ્ય નજ ગણાય.



અંગ્રેજી છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણ માટે નવા પુસ્તકો.

## નવીન મેટ્રિક્યુલેશન ઇતિહાસ

[પ્રશ્નોત્તરરૂપે]

મુસલમાન યુગ-મહમદ ગીઝનીથી મોગલવંશના અંત  
સુધીના ઇતિહાસનું સવાલ જવાબરૂપે સહેલી ભાષામાં  
લખાયેલું તદ્દન નવું અને પહેલુંજ પુસ્તક

૦-૪-૦

બ્રીટીશ યુગ-શરૂઆતથી તે ૧૮૫૭ના બળવાના અંત

સુધીની બધીજ હકીકતો એક વખત વાંચતાંજ યાદ રહી  
જાય એવી ભાષામાં લખાયેલા આ પુસ્તકમાં અંગ્રેજી અને  
ગુજરાતી બન્ને ભાષામાં સવાલો આપવામાં આવ્યા છે.

૦-૪-૦

હિંદુસ્તાન તથા ઇંગ્લેન્ડના નવા રાજ્ય બંધારણો

પ્રશ્નોત્તર રૂપે

૦-૪-૦

રટ્ટઅર્ટ અને હિન્દોવર યુગ-(બ્રીટીશ રાજ્ય બંધારણ સાથે)

ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસ જેવો અધરો વિષય સાદો અને

સરળ ભાષામાં સમજાવતું બ્રીટીશ રાજ્યબંધારણના સવાલ  
જવાબો સાથેનું પુસ્તક

૦-૮-૦

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના નવા સુધારેલા અભ્યાસક્રમ મુજબના આ  
પુસ્તકોમાં બધીજ અનિવાર્ય આખતોની ગુથણી મુદ્દાસર અને સહેલી  
ભાષામાં કરેલી હોવાથી આ પુસ્તકો ફક્ત એકજ વખત વાંચવાથી  
પરિણામો અચૂક સફળતા મળે છે.

પરિણામો પસાર થવા ઇચ્છનાર દરેક વિદ્યાર્થીએ આ પુસ્તકો  
વસાવવાનું જોઈએ.

બધા જાણીતા બુકસેલરોને ત્યાં મળે છે, અથવા

પહેલા ત્રણ પુસ્તકો માટે દરેકના પાંચ આના અને ચોથા પુસ્તક  
માટે નવ આનાની ટપાલની ટીકાટ મોકલી તીચ્છના સરનામેથી મંગાવો.

## શ્રી ગજનન પુસ્તકાલય

તમામ જાતના નવા તથા જુના પુસ્તકો સસ્તામાં સસ્તી

કીમતે ભરપુર કમીશનથી બહારગામ મોકલનાર

દાવર રોડ, મુરત.



અંત્રિય છઠ્ઠા તથા સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થી બંધુઓ ! ! !  
જેને માટે તમે લાંબા વખતથી તપાસ કરતા હતા તે પુસ્તક

## શરીર વિજ્ઞાન અને આરોગ્ય શાસ્ત્ર

[ પ્રશ્નોત્તરરૂપે ગુજરાતીમાં ]

કર્તા,

કાન્ત. એસ પંડ્યા

બી; એસસી. બી. ડી.

શરીર વિજ્ઞાન અને આરોગ્યશાસ્ત્રના શિક્ષક

ધી પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ સુરત.

આ પુસ્તકમાં Physiology & Hygiene જેવો અધરો અને  
વૈજ્ઞાનિક વિષય મુંબઈ યુનીવર્સિટીના નવા સુધારેલા અભ્યાસક્રમ મુજબ  
તદ્દન શરૂઆતથી શરૂ કરી આખો વિષય સવાલ જવાબના રૂપમાં એકદમ  
સહેલી ગુજરાતી ભાષામાં સમજાવવામાં આવેલો છે. જેથી સાધારણ  
વિદ્યાર્થી પણ આ અધરા વિષયમાં આ એકજ પુસ્તક વાંચી પરિક્ષામાં  
જરૂર સફળ થઈ શકશે.

માટે લાંબી અને અધરી ટેકસ્ટ બુકો વાંચી સમય અને પૈસાનો  
ખર્ચ કરવા કરતાં:-

તમારી સફળતા માટે તમે પણ જરૂર આજેજ  
વસાવી દ્યો.

બધા જાણીતા બુકસેલરો વેચે છે.

અથવા નીચેના સરનામેથી મંગાવો

શ્રી ગજાનન પુસ્તકાલય

તમામ જાતના હાઈસ્કૂલ તથા કોલેજના બુના તેમજ નવા  
પુસ્તકો એકદમ સસ્તી કીંમતે બહારગામ મોકલનાર.

રાવર રોડ, સુરત.

# USEFUL BOOKS FOR STUDS. VI & V

Golden Guide to General English By

K. A. THAKKAR M.A.L.L.B.

0-

All India High School Essays & Letters 1.

Figures of Speech by M. S. Patel 0.

Analysis made easy by B. P. Aggarwala 0.

Parsing made easy „ „ „ 0.

Summary of Physics and Chemistry 0.

50 Test Papers in General English 1-8-0

An Hour with Physics: Pocket Book 0-2-0

An Hour with Chemistry: Pocket Book 0-2-0

Algebra in an easy chair 0-1-6

How & why in Geography (in Gujarati) 0-5-0

Success in Algebra By A. Aziz 0-12-0

Etymology & Prefixes & Suffixes 0-1-6

English Idioms 0-4-0

Practice in General Sanskrit 1-0-0

મુસલમાન યુગ (પ્રશ્નોત્તરરૂપે) ૦-૪-૦

સરળ મેટ્રીકયુક્લેશન ભુગોળ „ ૧-૨-૦

સ્વૃચ્છર્ત તથા હેનોવર વંશ }  
બ્રિટીશ રાજ્ય બંધારણ સાથે } „ ૦-૮-૦

Can be had from-

**Shree Gajanan Pustakalaya**

New & Secondhand Bookseller,

Tower Road, SURAT.

